

Η Γένεση της Χριστιανικής Λατρείας (Α΄ Αϊ.)
του Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών Γ.Ν.
Φίλια

Εισαγωγικά

Όπως τὰ μεγάλα δένδρα ἔχουν βαθύτατες ρίζες, ἔτσι καὶ τὸ ὑπέροχο καὶ ποικιλόμορφο «δένδρο» τῆς χριστιανικῆς Λατρείας ἀπλώνει τὶς ρίζες του στὴ λατρεία τοῦ ἐθνικοῦ του λίκνου, τοῦ ἐβραϊκοῦ ἔθνους¹. Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ ἀνακεφαλαιώνει μὲ σαφήνεια ὁ ἀείμνηστος καθ. Ἰ.Φουντούλης, ὅταν γράφει ὅτι, «πολλὰ στοιχεῖα τῆς Θείας Λατρείας ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση, στὴ λατρεία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ ναοῦ καὶ στὴν προσευχὴ τῆς συναγωγῆς. Ὁ Κύριος, οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρῶτοι μαθητὲς ἦσαν Ἑβραῖοι καὶ οἱ συναγωγῆς τῶν Ἑβραίων ἦσαν τὰ πρῶτα κέντρα πρὸς τὴν ἐκπόρθηση τῶν ὁποίων ἐστράφη ἡ χριστιανικὴ ἱεραποστολή»².

Συναφῆς εἶναι καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Π. Τρεμπέλα, ὁ ὁποῖος ἔγραφε:

«Ἐν τῇ ἐξετάσει καὶ τῶ καθορισμῶ τῶν πρώτων μορφῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας προβάλλεται εἰς ἄμεσον ἔρευναν τὸ ζήτημα τοῦ ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ πρωταρχικοὶ παράγοντες, οἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπιδράσαντες εἰς τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς λατρείας ταύτης. Ἀναμφιβόλως δὲ μεταξὺ αὐτῶν κύριος καὶ θεμελιώδης ὑπῆρξεν ἡ λατρεία τοῦ Ἰσραήλ, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ὡς ἐν λίκνῳ τινὶ ἐγεννήθη, ἐθεμελιώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ...Παρουσιάζεται δὲ ὅλως φυσικὸν τοῦτον, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος τὸν ναὸν τῶν Ἱεροσολύμων ἀνεγνώριζε καὶ ἐθεώρει εὐλαβείας ἄξιον ὡς οἶκον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ...Ἐπὶ πλέον ὁ Κύριος ἀγαπῶν τὸν ναὸν ὡς κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του μετεῖχε τῆς ἐν αὐτῷ λατρείας, ἐπεσκέπτετο δ' αὐτὸν καὶ κατὰ τὰς μεγάλας τοῦ Ἰσραήλ ἑορτάς, ὅποτε καὶ ἐδίδασκεν ἐν αὐτῷ...Ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν ταῖς συναγωγαῖς λατρείας συχνάκις παρουσιάζεται συμμετέχων ὁ Κύριος, ἀναγινώσκων καὶ ἀναπτύσσων τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν τὰ διδάγματα καὶ γενικῶς κηρύττων καὶ θαυματουργῶν ἐν αὐταῖς...»³.

1. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΒΡΑΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ

¹ Εἶναι ὀρθότατη ἡ ἐπισήμανση τοῦ D. FLUSSER ὅτι, «Judaïsme et christianisme sont comparables à deux élèves, qui proviennent du même milieu et on reçu la charge de remplir la même tâche» (στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου τοῦ C. THOMA, *Teologia cristiana dell'ebraismo*, Casale Monferrato, Marietti, 1983, p.XXIV).

² Πρβλ. ἰ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου*, Θεσσαλονίκη 1966, σ.5.

³ Πρβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθῆναι, Σωτήρ, 1993, σσ. 1-3.

Α. Τόποι λατρείας και έορτές

(α) Ο Ναός και ή Συναγωγή

Οί καινοδιαθηκικές αναφορές στα δύο κέντρα της έβραϊκής λατρείας (τό Ναό και ή Συναγωγή) είναι αρκετές και αξιοσημείωτες.

§1 Ο Ναός τών Ιεροσολύμων προβάλλεται ως ό τόπος, όπου ό Κύριος βρισκόταν καθημερινά⁴ (κυρίως για να διδάξει⁵), πρὸς τὸν ὁποῖο ἔτρεφε μεγάλο σεβασμό, ἀποκαλώντας τον «οἶκο προσευχῆς»⁶ και ό ὁποῖος συνδέεται με σημαντικά γεγονότα στην Κ.Δ.⁷

Τὸ παράδειγμα τῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίου ἀκολούθησε ή πρώτη Ἐκκλησία, τὰ μέλη τῆς ὁποίας ἦσαν καθ' ἡμέραν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ⁸. Ἡ ἴδια πληροφορία τῆς συνεχοῦς παρουσίας τῶν Χριστιανῶν στο Ναό καταχωρίζεται στο τέλος τοῦ κατὰ Λουκᾶν (24,53)⁹ και ἐπιβεβαιώνεται στις *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, ὅπου ἕως και τὸ πέμπτο κεφάλαιο ό Ναός μαρτυρεῖται ως ἕνα ἀπὸ τὰ κέντρα ζωῆς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

⁴ Λκ. 22, 53. Είναι αξιοσημείωτο ὅτι, τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ ἀρχίζει με ἀναφορὰ στο Ναό (1, 8-9) και τελειώνει με παρόμοια ἀναφορὰ (24,53). Περὶ τῶν καινοδιαθηκικῶν μαρτυριῶν για τὴν παρουσία τοῦ Κυρίου στο Ναό κατὰ τὴ διάρκεια συγκεκριμένων ἀκολουθιῶν και ἑορτῶν, βλ. W.O.E. OESTERLEY, *The Religion and Worship...*, σσ. 85-86/ E. UNDERHILL, *Worship*, New York 1957, σ.193.

⁵ Ἰω. 7, 14.

⁶ Πρβλ. τὴν ἐκδίωξη τῶν ἐμπόρων ἀπὸ τὸ Ναό (Μτ.21, 12/ Μκ. 11, 15/ Λκ. 19, 45/ Ἰω. 2, 15). Ὁ ὅρος «οἶκος προσευχῆς» παραπέμπει στο Ἰσρ. 56,7.

Μοναδική, ἴσως, διαφοροποίηση τοῦ Κυρίου ἀπέναντι στην κρατοῦσα λατρευτική παράδοση σχετικά με τὸ Ναό, ἀπετέλεσε ό τρόπος ὀρισμένων προσευχῶν Του ὅταν βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ Ναοῦ: οἱ Ἑβραῖοι συνήθιζαν να προσεύχονται στρεφόμενοι πρὸς τὸ Ναό, ἐνῶ ό Κύριος στρέφεται πρὸς τὸν οὐρανὸ (πρβλ. Μτ. 14, 19// Μκ. 6,41/ 7,34// Λκ. 9, 16. Βλ. και Α. HAMMAN, *La Prière*, Tournai, Desclée, 1959, σσ. 81-82).

⁷ Κάποια ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ είναι ή ἐξαγγελία τοῦ Συμεῶν περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ Ἰσραὴλ και τῶν Ἐθνῶν (Λκ. 2, 31-32), καθὼς και ή δήλωση τοῦ δωδεκαετοῦς Ἰησοῦ πρὸς τὴ μητέρα Του, ὅτι εὕρισκόμενος στο Ναό εὕρισκόταν κοντὰ στον Πατέρα Του (Λκ. 2, 49). Με τὴν ἴδια αἰτιολογία ἐκδιώκει ἀπὸ τὸ Ναό τοὺς κολλυβιστές, κατηγορώντας τους ὅτι εἶχαν μετατρέψει τὸν «οἶκο» τοῦ πατέρα Του σὲ «σπήλαιο ληστῶν» (Λκ. 19, 46). Στο Ναό, ἐπίσης, ό Ἰησοῦς ἐπέτελεσε πολλὰ θαύματα (Μτ. 21, 14), ἐνῶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στην καταστροφή και στην ἐκ νέου ἐπανάγερση τοῦ Ναοῦ ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν ό Ἰησοῦς ἀναγγέλλει τὴν τριήμερο ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασή Του (Ἰω. 2, 19/ περὶ τῆς μαρτυρίας αὐτῆς σὲ σχέση με τὴ Λατρεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, βλ. O. CULLMANN, *Urchristentum und Gottesdienst*, Zurich 1950, σ.73.).

⁸ Πρξ. 2, 46.

⁹ Δὲν θὰ πρέπει να θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι, τὸ κατὰ Λουκᾶν ἀρχίζει με ἕνα γεγονὸς πὸν διαδραματίζεται στο Ναό (1,8έξ.) και ὅτι ό Ναός ἐξάιρεται τόσο μέσα ἀπὸ τὴ διήγηση τῆς «παραστήσεως» πρὸς το Θεὸ τοῦ τεσσαρακονθήμερου Ἰησοῦ (2,22έξ.), ὅσο και μέσα ἀπὸ τὴ διήγηση τῆς συζητήσεως τοῦ δωδεκαετοῦς Ἰησοῦ με τοὺς διδασκάλους (2, 46έξ.).

Αυτή ή «καθολική συγκέντρωση» (όμοθυμαδόν) τῶν μελῶν τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καθημερινὰ στοὺς Ναοὺς εἶχε, βεβαίως, ὡς μοναδικό της σκοπὸ τὴν προσευχή, ή ὁποία περιελάμβανε «αἶνο» (δηλαδή δοξολογία) καί «εὐλογία» τοῦ Θεοῦ (δηλαδή εὐχαριστία γιά τίς εὐεργεσίες του)¹¹. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ μέλη τῆς πρώτης Ἐκκλησίας συνάζονταν σέ ιδιαίτερο τόπο τοῦ Ναοῦ, τή «στοᾶ τοῦ Σολομῶντος»¹², ἔχοντας μία σχετική αὐτονομία ἐντὸς τοῦ τεράστιου οἰκοδομήματος ὥστε νά κηρύσσουν καί νά ἀποφεύγουν τίς ἄμεσες προστριβές μέ τοὺς Ἰουδαίους¹³.

Ἡ μόνη, ἴσως, τελετουργική πληροφορία περὶ τῆς προσευχῆς στοὺς Ναοὺς, ή ὁποία παρέμεινε ὡς εὐκαιρία προσευχῆς καί γιά τὴν πρώτη Ἐκκλησία, μαρτυρεῖται στοὺς Πραξ. 3, 1: ὁ Πέτρος καί ὁ Ἰωάννης ἀνέβαινον εἰς τὸ ἱερόν ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐνάτην. Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης μαρτυρίας εἰδικῆς ἐβραϊκῆς προσευχῆς κατὰ τὴν ἐνάτη ὥρα, ή συγκεκριμένη δὲ μαρτυρία τῶν Πράξεων ὑποδηλώνει ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ τῶν Ἱεροσολύμων εἶχαν υἱοθετήσει τίς προσευχές στοὺς Ναοὺς κατὰ τὰ τακτὰ διαστήματα τῆς ἡμέρας¹⁴. Ἀλλὰ καί ὁ ἀπ. Παῦλος δέχθηκε ὄραμα ἀπὸ τὸ Θεὸ κατὰ τὴ διάρκεια προσευχῆς του στοὺς Ναοὺς¹⁵.

§2 Ἀξιοσημείωτες εἶναι καί οἱ καινοδιαθηκικὲς μαρτυρίες περὶ τῆς Συναγωγῆς καί κυρίως περὶ τῆς συχνῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, μέ κύριο ἔργο τὴ διδασκαλία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προσευχητικῆς συνάξεως¹⁶, γεγονός τὸ ὁποῖο ἐξένισε τοὺς ἐβραίους στή Συναγωγή τῆς ιδιαίτερης πατρίδας του¹⁷. Τὴν ἴδια τακτικὴ συνέχισε ὁ ἀπ. Παῦλος, τόσο μόνος του στίς Συναγωγές τῆς Δαμασκοῦ¹⁸, τῆς Ἀθήνας¹⁹, τῆς Κορίνθου²⁰ καί τῆς

¹⁰ Εἶναι προφανές ὅτι, ή ἔννοια τοῦ «όμοθυμαδόν» εἶναι παραπλήσια μέ τὴ μαρτυρία (περὶ τῶν πρῶτων Χριστιανῶν) ὅτι «εἶχαν μία καρδιά καί μία ψυχή (Πρ. 4, 32).

¹¹ Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μαρτυροῦνται στήν πληροφορία ὅτι, οἱ Μαθητὲς ἦσαν διαπαντός ἐν τῷ ἱερῷ αἰνοῦντες καί εὐλογοῦντες τὸν Θεόν (Λκ. 24, 53).

¹² Πρ. 5, 12. Πρβλ. Καί Πρ. 3, 11.

¹³ Βλ. περισσότερα : P. BRADSHAW, *Daily Prayer in the Early Church*, London, SPCK, 1981, σ.24.

¹⁴ Συμφωνοῦμε ἀπόλυτα μέ τίς θέσεις τοῦ R. TAFT, ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Jews pray at set times. So do Christians. The first Jewish-Christian converts may even have recited the same evening prayer. This will become true the most constant and important hours of Jewish prayer. This will become true for Christians as well» (*The Liturgy of the Hours...*, σσ. 3).

¹⁵ Πρ. 22, 17.

¹⁶ Πρβλ. : Καί περιῆγεν ὅλην τὴν Γαλιλαίαν ὁ Ἰησοῦς διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν καί κηρύσσων τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας (Μτ. 4, 23. Πρβλ. καί Μκ. 1, 21/ Λκ. 4, 15/ Ἰω. 6, 59). Ἡ παρουσία τοῦ Κυρίου στίς Συναγωγές ἀποτελοῦσε μία συνήθειά Του (πρβλ. Λκ. 4, 16: Καί ἦλθεν εἰς τὴν Ναζαρέτ, καί εἰσῆλθεν κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων εἰς τὴν συναγωγὴν...).

¹⁷ Μτ. 13, 54/ Μκ. 6, 2.

¹⁸ Πρ. 9, 20.

¹⁹ Πρ. 17, 17.

²⁰ Πρ. 18, 1.

Ἐφέσου²¹, ὅσο καὶ μαζὶ μὲ τὸ Βαρνάβα στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου²² καὶ στὸ Ἰκόνιο²³.

Ἡ Καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν δημιουργήσει δικές τους Συναγωγές²⁴ (ὁ ὄρος μᾶλλον δηλώνει τὴν σύναξη τῶν χριστιανῶν γιὰ προσευχή, ἂν καὶ ἡ συνήθεια μιᾶς «χριστιανικῆς συναγωγῆς» δὲν ἐδραιώθηκε, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (γραμμένον σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου)²⁵. Ἡ ἀνάγνωση ἐκ τῶν προφητῶν, πάντως, καθὼς καὶ τὸ κήρυγμα περὶ τοῦ ἀναγνώσματος παρέμεινε στὴ χριστιανικὴ λατρεία ὡς στοιχεῖο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας²⁶. Ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς Συναγωγῆς, ἐπίσης, παρέμειναν στὴ χριστιανικὴ λατρεία οἱ Ψαλμοὶ καὶ οἱ ὕμνοι²⁷.

(β) Ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ Σάββατο στὴ χριστιανικὴ Κυριακὴ

§1 Τὸ Σάββατο ὑπῆρξε ἡ κατ' ἐξοχὴν ἑορταστικὴ ἡμέρα τῆς ἐβραϊκῆς λατρείας²⁸, ὡς ἡ μετὰ τὴν ἕκτη ἡμέρα τῆς δημιουργίας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς «κατέπαυσε» ἀπὸ τὸ δημιουργικὸ Του ἔργο²⁹. Δὲν ὑπάρχουν καινοδιαθηκικὲς μαρτυρίες περὶ τοῦ τελετουργικοῦ τοῦ Σαββάτου. Ἀντιθέτως, ἡ ὑποκατάσταση τοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὴν Κυριακὴ ὑποφώσκει ἤδη στὴν ἀποψη τοῦ ἀπ. Παύλου, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει ὅτι θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ υἰοθέτηση ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς τοῦ Σαββάτου ὡς ἡμέρας λατρείας³⁰. Εἶναι πιθανὸν ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὸ Σάββατο νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὸ ἑλληνιστικὸ περιβάλλον, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται καὶ ὁ

²¹ Πρ. 19, 8.

²² Πρ. 13, 5.

²³ Πρ. 14, 1.

²⁴ *Ἀδελφοί μου...ἐὰν εἰσέλθῃ εἰς τὴν συναγωγὴν ὑμῶν ἀνὴρ χρυσοδάκτυλος* (Ἰακ. 2, 2).

²⁵ Πρβλ. τὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου γιὰ προσευχή στὶς οἰκίες (καὶ μάλιστα στὸ «ταμιεῖον», δηλαδὴ στὸ ἀπόμερο δωμάτιο) καὶ γιὰ ἀποφυγὴ ὑποκριτικῆς προσευχῆς στὶς «συναγωγές» (Μτ. 6, 6). Στὸ ἴδιο Εὐαγγέλιο ἡ «συναγωγές» ἀναφέρονται ὡς οἱ τόποι μαρτυρίου τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς διώκτες τους (Μτ. 10, 17), φράση ἡ ὁποία ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἔννοια τῆς συναγωγῆς εἶχε καταστῆ ἐπιλήψιμη γιὰ τὴν Ἐκκλησία τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

²⁶ Ὅπως θὰ ἐκθέσουμε ἐκτενέστερα στὴν οἰκεία παράγραφο, τὸ 2ο μ.Χ. αἰ. ὁ Ἰουστίνος μαρτυρεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἀνεγινώσκονταν «τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν» (*Ἀπολογία* 67, 3, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ.198, 13-14). Περὶ τῶν προφητικῶν ἀναγνώσμάτων ὡς στοιχείων ποὺ ἐκκληροδότησε στὴ χριστιανικὴ λατρεία ἡ Συναγωγὴ βλ. C.W. DUGMORE, *The influence...*, σ.72.

²⁷ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ...*, σ.26.

²⁸ Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ σημαντικὸ ἄρθρο τοῦ E. LOHSE, «Sabbaton»..., σσ. 1-30.

²⁹ Γεν. 2, 2 καὶ 3. Πρβλ. Ἐξ. 20, 11.

³⁰ Κολ. 2, 16-17. Βλ. καὶ Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Τὸ σάββατον ἐν Κουμράν...*, σσ. 151-52.

Παῦλος· αὐτὸ ὑποδηλώνεται στὴ ψευδομαρτυρία ἐναντίον τοῦ ἑλληνοιστῆ καὶ Πρωτομάρτυρα Στέφανου³¹.

§2 Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου λίαν πρῶτῃ τῆς μιᾶς τῶν Σαββάτων³² ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα διακρίσεως τῆς Κυριακῆς ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ Σάββατο³³. Κατὰ τὴν ἴδια ἡμέρα, τῇ «μία τῶν Σαββάτων», ὁ Ἀναστάς πορεύεται μὲ τοὺς δύο μαθητὲς πρὸς τὴν Ἐμμαούς³⁴. Μία ἐβδομάδα ἀργότερα καὶ κατὰ τὴν ἴδια ἡμέρα, ὁ Ἰησοῦς ἐμφανίζεται στοὺς Μαθητὲς καὶ τοὺς εὐλογεῖ³⁵, ἐνῶ ἐμφανίζεται μετὰ ἀπὸ ὀκτῶ ἡμέρες (πάντοτε τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων) καὶ στὸ Θωμᾶ³⁶. Γιὰ τὴν πρώτη Ἐκκλησία «ἀνέτειλε» ἡ ἡμέρα ἐκείνη (ἡ μία μετὰ ἀπὸ τὸ Σάββατο) ὡς ἡ «ἡμέρα τοῦ Κυρίου», ἡ Κυριακή³⁷.

Ἡ συνήθεια τῶν χριστιανῶν νὰ προσεύχονται μαζὶ μὲ τοὺς πρώην θρησκευτικούς ἀδελφούς τους, τοὺς Ἑβραίους, θὰ πρέπει νὰ διατήρησε τὸ Σάββατο ὡς ὄρο ἀναφορᾶς στὴ συγκεκριμένη ἡμέρα καὶ ὡς ἡμέρα προσευχῆς καὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ (αὐτὸ ἴσχυε περισσότερο γιὰ τοὺς ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανούς)³⁸. Ἡ μαρτυρία, ὅμως, τοῦ Α' Κορ, 16, 2 περὶ τῆς «λογείας» κατὰ τῇ «μία τῶν Σαββάτων» σηματοδοτεῖ τὴ χρονικὴ στιγμή ἀποσπάσεως τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ λατρευτικὴ παράδοση τῆς Συναγωγῆς κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου.

(γ) Τὸ Πάσχα καὶ ἡ Πεντηκοστὴ

Οἱ ἑορτὲς ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς κοινῆς κληρονομίᾶς τῆς ἐβραϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ πρώτη Ἐκκλησία, ὅμως, ἀντιμετώπισε τὴν ἀνάγκη ἑνὸς χριστιανικοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ ἑορτολογικοῦ

³¹ Πρβλ. Πρ. 6, 14: *Ἀκηκόαμεν γὰρ αὐτοῦ λέγοντος ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος οὗτος καταλύσει τὸν τόπον τοῦτον καὶ ἀλλάξει τὰ ἔθνη ἃ παρέδωκεν ἡμῖν Μωϋσῆς.*

³² Μκ. 16,2. Πρβλ. καὶ Μτ. 28,1/ Λκ. 24,1/ Ἰω. 20,1.

³³ Βλ. περισσότερα στὶς μελέτες τῶν R.A. KRAFT («Sabbath Observance», σσ. 18-33) καὶ P.DELHAYE- J.L.LEAT («Dimanche...», σσ. 3-14). Περὶ τοῦ συνδέσμου μετὰ τὸ ὄρου «μία τῶν σαββάτων» καὶ τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεως στὴν πρώτη Ἐκκλησία, βλ. J.H. HAYES, «The Resurrection as Enthronement and the Earliest Church Christology», *I* 22 (1968), σσ. 333-345/ L.W. BARNARD, «The Day of the Resurrection and Ascension of Christ in the Epistle of Barnabas», *R.BEN.* 78 (1968), σσ. 106-107.

³⁴ Λκ. 24, 1 καὶ 13έξ. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ στοὺς δύο μαθητὲς κατὰ τὴν πορεία πρὸς Ἐμμαούς, βλ. P. HEBBLETHEWAITE, «Theological Themes in the Lucan Post-Resurrection Narratives», *CR* 50 (1965), σσ. 360-369/ H. SWANSTON, «The Road to Emmaus», *CR* 50 (1965), σσ. 506-523.

³⁵ Ἰω. 20, 19.

³⁶ Ἰω. 20, 26.

³⁷ Απ. 1, 10.

³⁸ Ὅπως σημειώνει τὸν 3ο αἰ. ὁ Ὠριγένης, τὸ Σάββατο ἀποτελεῖ ἑορτὴ γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὶς ἐβραϊκὲς περὶ Σαββάτου διατάξεις. Κατὰ τὴν ἑορτὴ αὐτὴ ὁ Χριστιανὸς πρέπει νὰ προσέρχεται στὸ Ναό, ὥστε νὰ ἀκούει τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα καὶ τοὺς λόγους τῆς διδαχῆς (*Homilia in Numeros*, 23, 4, PG 12, 749).

περιεχομένου, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ-τουλάχιστον- στὶς δύο μεγάλες ἑορτές: τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς.

§1 Οἱ περὶ Πάσχα μαρτυρίες τῆς Κ.Δ. εἶναι ἀρκετές, πλὴν ὅμως συνιστοῦν ἀπλὲς ἀναφορὲς στὸν ἑορτασμό, χωρὶς στοιχεῖα περὶ τοῦ τελετουργικοῦ τοῦ ἑορτασμοῦ αὐτοῦ³⁹. Παρὰ τὴν πτωχεῖα τῶν μαρτυριῶν, ὅμως, ἡ πασχάλια ἑορτὴ προβάλλεται ὡς ἡ σημαντικότερη μεταξὺ τῶν ἑορτῶν τοῦ ἑβραϊκοῦ λειτουργικοῦ ἔτους⁴⁰.

Τὰ καινοδιαθηκικὰ κείμενα ἀσχολοῦνται περισσότερο μὲ τὴ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ ἑβραϊκοῦ Πάσχα γιὰ τὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ πασχάλιος ἀμνός, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ἀποτελοῦν τὰ ἀληθινὰ «ἄζυμα» καὶ καλοῦνται νὰ ἑορτάσουν ἓνα καινούργιο Πάσχα μὲ μία καινούργια ζύμη⁴¹. Στὸν λόγον τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ἐτύθη Χριστός τὸ χριστιανικὸ Πάσχα διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸ διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Κυρίου ὡς πασχάλιου θύματος. Ἔτσι, τὸ παλαιοδιαθηκικὸ Πάσχα ἀποβαίνει προτύπωση τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου⁴² καθὼς καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πασχάλιου δείπνου, τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

§2 Ἡ πρώτη μαρτυρία τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐξ. 23,16, ὅπου μνημονεύεται ὡς «ἑορτὴ θερισμοῦ πρωτογεννημάτων»⁴³. Ἡ ὀνομασία της, ἀκολουθῶς, ποικίλλει: «ἑορτὴ τῶν ἑβδομάδων στὴν ἀρχὴ τοῦ θερισμοῦ»⁴⁴, «ἑορτὴ τῶν νέων (γεννημάτων)»⁴⁵.

Ἡ «συμπλήρωση τῆς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς» (2,1) παραπέμπει στὴν ἑβραϊκὴ θεώρηση τῆς ἑορτῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὡς Πεντηκοστὴ θεωρεῖται ἡ συγκεκριμένη ἡμέρα καὶ ὄχι ἡ περίοδος τῶν πενήκοντα ἡμερῶν, ὅπως ἐπεκράτησε στὴ χριστιανικὴ παράδοση περὶ τῆς ἑορτῆς⁴⁶.

³⁹ Μτ. 26, 2·4·5·15·17·20·30// Μκ. 14, 1·2·12·14·16·22·23·26/ 15,6// Λκ. 2, 41·42/ 22, 1·7·8·11·13·15/ 23, 17// Ἰω. 2, 13·14·23/ 5,1/ 11, 55·56/ 12, 1·12·20/ 13, 1·29/ 18, 28·39 (ἡ μαρτυρία τοῦ κατὰ Ἰωάννην 6, 4 περὶ τοῦ Πάσχα ὡς «ἑορτῆς τῶν Ἰουδαίων» προσεγγίζει τὰ παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα. Βλ. καὶ Β. GÄRTNER, *John 6...*, σσ.14έξ). Περὶ τοῦ συνόλου τῶν καινοδιαθηκικῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ Πάσχα, βλ. «Πάσχα», ΛΒΘ, σσ.782-783/ Δ. ΔΟΪΚΟΥ, *Τὸ βιβλικόν...*, σ.183.

⁴⁰ Πρβλ. Κ. HRUBY «La Pâque juive...», σ.81.

⁴¹ Ἐκκαθάρατε τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ἦτε νέον φύραμα, καθὼς ἐστε ἄζυμοι· καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ἐτύθη Χριστός. Ὡστε ἑορτάζομεν μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ, μηδὲ ἐν ζύμῃ κακίας καὶ πονηρίας, ἀλλ' ἐν ἀζύμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας (Α' Κορ. 5, 7-8).

⁴² Βλ. σχετικὰ, L. DANIELOU, *Sacramentum futuri*, Paris 1950, σσ.97-128.

⁴³ Καὶ ἑορτὴν θερισμοῦ πρωτογεννημάτων ποιήσεις τῶν ἔργων σου, ὧν ἐὰν σπείρης ἐν τῷ ἀγρῷ σου, καὶ ἑορτὴν συντελείας ἐπ' ἐξόδου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἔργων σου τῶν ἐκ τοῦ ἀγροῦ σου (Ἐξ.23,16).

⁴⁴ Ἐξ. 34, 22.

⁴⁵ Αριθμ. 28, 26.

⁴⁶ Ἦδη ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Πρ.2,1 ἀναφέρεται σὲ «ἡμέρες τῆς Πεντηκοστῆς», ὁ δὲ 20ος Κανόνας τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου μαρτυρεῖ περὶ «ἡμερῶν τῆς ἀγίας

Φαίνεται, έπομένως, ότι με τή συγκεκριμένη μαρτυρία τών Πράξεων μνημονεύεται ή έβραϊκή έννοια τής Πεντηκοστής, ή όποία ένισχύεται και από τή μνεία περι «τρίτης ώρας» τής ήμέρας (2,15), καθ' όστι σύμφωνα με τήν παλαιοδιαθηκική παράδοση ή θεοφάνεια του Σινᾶ έλαβε χώρα στην αρχή τής ήμέρας⁴⁷.

Ως πρὸς τὰ φαινόμενα πού συνοδεύουν τήν έπιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος, ό «ήχος», ή «βιαία πνοή» και ή «φωνή» (Πρ. 2, 2 και 6) άποτελούν φαινόμενα πού συνοδεύουν τις θεοφάνειες στην Παλαιά Διαθήκη, τόσο στο Σινᾶ⁴⁸ όσο και σε άλλες περιπτώσεις⁴⁹. Στην έπιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος ως θεοφάνεια, άλλωστε, αναφέρεται ό άπ. Πέτρος κατά τήν όμιλία του τήν ήμέρα τής Πεντηκοστής (Πρ. 2, 17-21), χρησιμοποιώντας τὸ Ίωήλ 3, 1-5.

Άς σημειωθεί, τέλος, ότι ή έπιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος συνδέεται με τὸ Πάθος, τήν Ανάσταση και τήν Ανάληψη του Κυρίου, δηλαδή με τὸ χριστιανικό Πάσχα⁵⁰. Η μαρτυρία αυτή του 2^{ου} κεφαλαίου τών Πράξεων ότι τὸ Πάσχα του Κυρίου άπετέλεσε τήν προϋπόθεση τής χριστιανικής Πεντηκοστής προσεγγίζει τήν αντίστοιχη τής Έξόδου ότι, τὸ έβραϊκό πάσχα (ως άπελευθέρωση από τήν Αίγυπτο και διάβαση τής Έρυθρᾶς θαλάσσης) άποτελεῖ τήν προϋπόθεση τής παραδόσεως του νόμου από τὸ Θεὸ στο Μωϋσῆ (έβραϊκή πεντηκοστή).

Β. Λοιπές λειτουργικές έπιδράσεις

(α) Η λειτουργική χρησιμοποίηση του Ψαλτηρίου

Εἶναι γνωστό ότι, στην έβραϊκή λατρεία εἶχε ένταχθεί ή σπουδαία θρησκευτική ποίηση του Ίσραήλ, σημαντικότερο τμήμα τής όποίας εἶναι οί Ψαλμοί⁵¹.

Πεντηκοστής» (Α.ΡΑΛΛΗ-Μ.ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τών θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. Β', Αθήναι 1852, σ. 162).

⁴⁷ Πρβλ. Έξ. 19, 16 (γεννηθέντος πρὸς ὄρθρον).

⁴⁸ ...και έγινοντο φωναί και άστραπαί...φωνή τής σάλπιγγος ήχει μέγα (Έξ. 19, 16). Στα φαινόμενα αυτά τής θεοφάνειας επανέρχεται ό άπ. Παῦλος στο Έβρ. 12,19, ένῶ και στο κατά Λουκᾶν γίνεται λόγος περι «ήχου θαλάσσης» ως φαινομένου πού θα συνοδεύει τήν τελική θεοφάνεια κατά τή Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου (Λκ. 21, 25).

⁴⁹ Βλ. Α' Βασ. 4,5 (ήχησεν ή γή)/ Ψαλμ. 45,3 (έν τῷ ταρασσεσθαι τήν γήν).

⁵⁰ ²³Τουττον τή όρισμένη βουλή και προγνώσει του Θεου εκδοτον δια χειρὸς ανόμων προσπήξαντες ανείλατε, ²⁴όν ό θεός ανέστησεν λύσας τας ὠδῖνας του θανάτου, καθότι οὐκ ήν δυνατὸν κρατεῖσθαι αυτὸν ὑπ'αυτου...³³τῆ δεξιᾶ οὖν του Θεου ὑψωθεις, τήν τε επαγγελίαν του πνεύματος του αγίου λαβὼν παρα του πατρός, εξέχεεν τουτο ὃ υμεις βλέπετε και ακουετε (Πρ. 2).

⁵¹ Τή φήμη τής θρησκευτικής ποιήσεως τών έβραίων μαρτυρεῖ ό Ψαλμὸς 136,3, όταν οί Βαβυλώνιοι κατακτητῆς ζήτησαν από τους εκπατριζόμενους Ιουδαίους (που έφθασαν τὸ 586 π.Χ. έξόριστοι στους ποταμούς Τίγρη και Εϋφράτη) νᾶ «ψάλλουν κάτι από τις ὠδῆς τής Σιών» (βλ. Ι. ΦΟΥΝΤΑ, «Η λειτουργική χρήση...», σ.348). Περι τής έντάξεως τής

Ἡ βάση γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν Ψαλμῶν στὴ χριστιανικὴ Λατρεία ὑπῆρξε ἡ χρησιμοποίησις ψαλμικῶν στίχων ἀπὸ τὸν Κύριον καὶ τοὺς Ἀποστόλους⁵². Κατὰ τὴν ἔξωσιν τῶν κολλυβιστῶν ἀπὸ τὸ Ναὸ οἱ Μαθητὲς ἐνθυμοῦνται τὸν Ψαλμ. 68, 10⁵³ · ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ παραβολικὸς λόγος τοῦ Κυρίου ἐκπληρῶνει τὸν Ψαλμ. 77, 2⁵⁴ καὶ παραθέτει στὴ διήγησιν περὶ τῆς Σταυρώσεως τὰ ψαλμικὰ χωρία ἔδωκαν οἶνον μετὰ χολῆς (Ψαλμ. 68,22) καὶ διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου (Ψαλμ. 21, 19)⁵⁵. ὁ Κύριος ἀποστομώνει τοὺς Φαρισαίους μὲ τὸν Ψαλμ. 109, 1⁵⁶ καὶ ὑπενθυμίζει στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς τὸν Ψαλμ. 8,3⁵⁷ · ὁ Ἰδιὸς ἀναπέμπει τὸ ἀλληλουάριον κατὰ τὸ μυστικὸ δεῖπνο⁵⁸, κάποιους ψαλμικοὺς στίχους κατὰ τὴν προσευχὴν στὴ Γεθσημανή⁵⁹, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὥραν τῆς Σταυρώσεως⁶⁰.

Ψαλμικοὶ στίχοι ὑπάρχουν στὴν δοξολογικὴ ἀπάντησις τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν Ἐλισάβετ (Λκ. 1, 46-55), στὸν ὕμνον τοῦ Ζαχαρίου (Λκ. 1, 68-79) καὶ στὴν ἀναφώνησιν τοῦ Συμεῶν (Λκ. 2, 29-32). Ὁ ἀπ. Παῦλος χρησιμοποιοῖ ψαλμικοὺς στίχους σὲ Ἐπιστολὰς του⁶¹, ὅπως καὶ ὁ ἀδελφός θεός Ἰάκωβος⁶², ἐνῶ ὁ ἀπ. Πέτρος ἀναφέρεται μὲ ψαλμικοὺς στίχους (κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁμιλίας του -ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀνάληψιν- στὰ πρῶτα μέλη τῆς Ἐκκλησίας) στὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα καὶ στὴν ἀνάγκην ἀναπληρώσεώς του μέσα στὸν

θηρησκευτικῆς ποιήσεως τῶν ἑβραίων στὴ λατρείαν, βλ. S.MOWINKEL, *The Psalm's in Israel's Worship* (μτφρ. D.R.A. THOMAS), Oxford 1962.

⁵² Ἀκόμα καὶ ὁ Διάβολος ἀναφέρει πρὸς τὸν Ἰησοῦ ψαλμικὴ ρήσιν (Ψαλμ. 90, 11-12) κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πειρασμῶν (Μτ. 4,6). Βλ. καὶ A.G. MARTIMORT, «La liturgie des Heures...», σ.209 ἔξ..

⁵³ Ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέ με (πρβλ. Ἰω. 2,17).

⁵⁴ Ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου (πρβλ. Μτ. 13, 35).

⁵⁵ Πρβλ. Μτ. 27, 34-35. Τὴν χρῆσιν τοῦ 21ου Ψαλμοῦ στὴ συγκεκριμένη διήγησιν τοῦ Ματθαίου μελέτησε ὁ J.DANIELOU («Le psaume 21...», σσ. 28ἔξ.).

⁵⁶ Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ κυρίῳ μου (πρβλ. Μτ. 22, 44). Σημαντικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ J.DANIELOU, «La session...», σσ. 42ἔξ.

⁵⁷ Ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον (πρβλ. Μτ. 21,16).

⁵⁸ Ψαλμ. 112-117 (πρβλ. Μτ. 26, 30).

⁵⁹ Ψαλμ. 41, 6 καὶ 12/ 42, 5 (πρβλ. Μκ. 14, 34).

⁶⁰ Θεέ μου Θεέ μου, ἵνατι με ἐγκατέλειπες; (Ψαλμ. 21,1, πρβλ. Μτ. 27,46)/ εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου (Ψαλμ. 30, 6, πρβλ. Λκ. 23, 46). Ὁ Mgr. CASSIEN εὐστοχότατα δηλώνει ὅτι, «Jésus faisait siennes les prières des Psaumes. Il les faisait monter vers le Père dans l'agonie de Gethsémani et sur la Croix» [πρβλ. «La prière dans le Nouveau Testament», Mgr.CASSIEN- B.BOTTE, *La prière des Heures*, Paris, Cerf, 1963, σ. 19, (LO 34)].

⁶¹ Α' Κορ. 15, 25 καὶ 27/ Ἐφ. 4,8/ Ἐβρ. 1, 10· 2,6-7 καὶ 12-13· 4, 3, 5, 7· 7,20· 10,5· 13,6 (περισσότερα περὶ τῶν Ψαλμῶν μὲ χριστολογικὸ περιεχόμενον στὴν πρὸς ἑβραίους, βλ. παρακάτω). Εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ ὕμνοι, τοὺς ὁποίους ἔψαλλαν ὁ Παῦλος καὶ ὁ Σίλας στὴ φυλακὴ τῶν Φιλιππῶν (Πρ. 16,25) ἦσαν Ψαλμοὶ ἐκ τῆς Π.Δ. [βλ. Χ.ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Ἡ ἐνότης τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1974, σ.443 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 19)].

⁶² Ἰακ. 5, 20.

κύκλο τῶν δώδεκα μαθητῶν⁶³. Ὄταν, ἀργότερα, ὁ Πέτρος ἀπολογεῖται ἐξ ὀνόματος ὄλων τῶν ἀποστόλων ἐνώπιον τῶν ἀρχιερέων καὶ γραμματέων, χρησιμοποιεῖ τὸν Ψαλμὸ 117, 22 γιὰ νὰ δηλώσει τὴ δόξα τοῦ Ἀναστάτου Κυρίου⁶⁴.

Ἡ χρησιμοποίησις τῶν Ψαλμῶν στὴν πρωτοχριστιανικὴ Λατρεία πιστοποιεῖται ἀπὸ μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπ. Παύλου. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οὔτε ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ὑπῆρχαν (μὲ τὴ μεταγενέστερη ἔννοια τοῦ ὄρου), ἀλλὰ οὔτε καὶ μουσικὸ σύστημα ψαλμωδῆσεως τῶν ὕμνων. Ἐπομένως, ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ρήματος «ψάλλω» μόνο στὴ λειτουργικὴ χρῆσις τῶν Ψαλμῶν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἀποστροφὴ τῶν λόγων τοῦ ἀπ. Παύλου *ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ*⁶⁵, ἡ ὁποία ἐντάσσεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ στὴν προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ σαφῶς ἀναφέρεται ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργικῆς συνάξεως προβλεπόταν ἡ χρῆσις τῶν Ψαλμῶν ἀπὸ εἰδικὴ κατηγορία τεταγμένων πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό⁶⁶, εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι μετὰ τὴν ψαλμῶδισιν τῶν συγκεκριμένων ὕμνων ἀρχίζε τὸ Κυριακὸ Δεῖπνο (ἡ Θεία Λειτουργία)⁶⁷.

Τὰ παραπάνω πιστοποιοῦνται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν *Πράξεων*, ὅπου παρατίθεται κείμενο προσευχῆς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπόλυση τῶν Πέτρου καὶ Ἰωάννου ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων (Πρ. 4, 24-26). Τονίζοντας τὸ κείμενο τοῦ Ψαλμοῦ 2 ἐξ. φρονοῦμε ὅτι καταδεικνύεται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ἡ ἐνσωμάτωσις τῶν Ψαλμῶν στὴν προσευχὴ τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ χριστολογικὴ ἐρμηνεία τους, ἡ ὁποία κορυφώνεται στὸ κήρυγμα τοῦ ἀπ. Πέτρου πρὸς τὰ πλήθη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, ὅταν ἀναφέρεται στὸ Πάθος καὶ στὴν Ἀνάστασις τοῦ Κυρίου μὲ τὸν Ψαλμὸ 15, 8-11, καθὼς καὶ στὴν διὰ τῆς Ἀναλήψεως δόξα Του μὲ τὸν ψαλμικὸ στίχο 109,1⁶⁸. Μὲ ψαλμικοὺς στίχους ἀναφέρεται στὴν

⁶³ Πρβλ. Πρ. 1, 20 (Ψαλμ. 68, 26 καὶ 108, 8).

⁶⁴ Πρ. 4, 11. Τὸ θέμα τῆς χρήσεως Ψαλμῶν ἀπὸ τὸν Παῦλο πρὸς δήλωσις τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μελετήθηκε ἀπὸ τὸν L.CERFAUX σὲ δύο ἄρθρα του: «Le rite "Kyrios" et la dignité royale de Jésus» καὶ «"Kyrios" dans les citations pauliniennes de l'Ancien Testament», καὶ τὰ δύο στὸν τόμο *Receuil Lucien Cerfaux*, t.I, Gembloux, Duculot, 1954, σσ. 3-34 καὶ 35-64.

⁶⁵ Α' Κορ. 14, 15.

⁶⁶ Αὐτὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ἐντάξεως τῆς χρησιμοποίησεως τῶν Ψαλμῶν στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀπ. Παύλου στὰ ποικίλα διακονήματα- χαρίσματα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν λειτουργικῶν συνάξεων: *Τι οὖν ἀδελφοί; Ὄταν συνέρχησθε, ἕκαστος ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἐρμηνείαν ἔχει· πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γινέσθω* (Α' Κορ. 14, 26).

⁶⁷ Βλ. Μ. HENGEL, «Hymnus und Christologie»..., σ.1/ Α. SCHLATER, *Paulus, der Bote Jesu* 4, Stuttgart 1907, σ. 383.

⁶⁸ Πρ. 2, 25-28: *Δαυὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτόν· προορώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός,/ ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστὶν ἵνα μὴ σαλευθῶ./ Διὰ τοῦτο ἠύφρανθη ἡ καρδία μου/ καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου,/ ἔτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι,/ ὅτι οὐκ*

Ανάσταση τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἀπ. Παῦλος κατὰ τὴν ὁμιλία του στὴν ἑβραϊκὴ συναγωγὴ τῆς Ἀντιόχειας τῆς Πισιδίας⁶⁹. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς καταδεικνύουν τὴν ἐρμηνευτικὴ τάση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας νὰ προβάλλει τοὺς Ψαλμοὺς ὡς κείμενα μιᾶς χριστολογικῆς προαναγγελίας.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χριστολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν στὴν πρὸς Ἑβραίους: ὁ Χριστὸς προβάλλεται ὡς «υἱὸς» τοῦ Θεοῦ⁷⁰, ὡς «πρωτότοκος τῆς οἰκουμένης»⁷¹, ὡς ὁ «προσκυνούμενος ὑπὸ τῶν ἀγγέλων»⁷² ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπεράνω τῶν ἀγγέλων⁷³, ὡς ὁ μαρτυρούμενος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁷⁴, ὡς ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελισεδέκ⁷⁵. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδήγησαν ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἐρευνητὲς τὸν B. FISCHER νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς Ψαλμοὺς ὡς «un livre prophétique accompli dans le Christ»⁷⁶.

(β) Τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα

§1 Ἡ ἀνάγνωση τῆς Βίβλου ὑπῆρξε βασικὸ στοιχεῖο τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Συναγωγῆς, στίς ὁποῖες προβλέπονταν βιβλικὰ ἀναγνώσματα ὀρισμένες ἡμέρες τῆς ἑβδομάδας⁷⁸. Ἡ διαδικασία τῆς ἀναγνώσεως ἐλάμβανε λαμπρὸ τελετουργικὸ χαρακτήρα: τὰ εἰλιτάρια ποὺ περιεῖχαν τὰ βιβλικὰ κείμενα (κυρίως ἐκ τῆς Πεντατεύχου καὶ ἐκ τῶν Προφητῶν) μεταφέρονταν κατὰ τρόπο λιτανευτικὸ ἀπὸ τὸ ἐρμάριο (ὅπου φυλάσσονταν) στὸ ἀναλόγιο τοῦ ἀναγνώστου⁷⁹, ὑπῆρχε δὲ ἡ εὐσεβῆς συνήθεια τοῦ ἀσπασμοῦ τῶν εἰλιταρίων ἀπὸ τοὺς παριστάμενους⁸⁰.

ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἄδην/ οὐδὲ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν./ Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς,/ πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου/ Βλ. καὶ Πρ. 2, 34-35.

⁶⁹ Πρ. 13, 33 καὶ 35. Ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τοὺς ψαλμικοὺς στίχους *υἱὸς μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε* (Ψαλμ. 2, 7) καὶ *οὐ δώσεις τὸν ὄσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν* (Ψαλμ. 15, 10). Βλ. καὶ J. DUPONT, *Études sur les Actes des Apôtres*, Paris, Cerf, 1967, σσ. 265-269, 283-307 (*Lectio Divina* 45).

⁷⁰ Ψαλμ. 2,7 καὶ 44,7έξ. (πρβλ. Ἑβρ. 1,5 καὶ 1,8).

⁷¹ Ψαλμ. 88, 28 (πρβλ. Ἑβρ. 1,6).

⁷² Ψαλμ. 96,7 (πρβλ. Ἑβρ. 1,6).

⁷³ Ἑβρ. 1, 13 (ὅπου ἡ παράθεση τοῦ Ψαλμ. 109,1).

⁷⁴ Ἑβρ. 3,7 (ὅπου ἡ παράθεση τοῦ Ψαλμ. 95, 7-11).

⁷⁵ Ψαλμ. 110, 4 (πρβλ. Ἑβρ. 5,6 καὶ 6,20).

⁷⁶ «Le Christ dans les psaumes...», σ.92.

⁷⁷ Ἄν καὶ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο «βιβλικός», ἐν τούτοις ἀναφερόμαστε σὲ ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

⁷⁸ Τὴν πληροφορία αὐτὴ ὑπογράμμισε ἰδιαίτερα ὁ C.W.DUGMORE, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ χριστιανικὴ Λατρεία παρέλαβε τὴ συνήθεια ἀναγνώσεως ἐκ τῆς Βίβλου ἀνεξαρτήτως ἡμέρας (*The Influence of the Synagogue upon Divine Office*, Westminster 1964², σ.110).

⁷⁹ F.E.WARREN, *The Liturgy and Ritual of the Ante-Nicene Church*, London 1912, σ.209.

⁸⁰ Βλ. E.UNDERFHILL, *Worship*, London 1937², σ. 210.

Στή Λατρεία τῆς Συναγωγῆς τὰ βιβλικά ἀναγνώσματα ἦσαν καθορισμένα καὶ ἀναγινώσκονταν ὅλα κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς τριετοῦς κύκλου⁸¹. Πρῶτο ἀναγινωσκόταν τὸ κείμενο τῆς Πεντατεύχου, τὸ ὁποῖο ἀπετελεῖτο, κατ' ἀρχάς, ἀπὸ μεμονωμένους στίχους καὶ ἀναγινωσκόταν ἀπὸ ἕνα πρόσωπο, πιθανὸν δὲ ὑπῆρχε ἐρμηνευτὴς ποὺ ἀπέδιδε τὸ νόημα, δεδομένου ὅτι ἡ παλαιὰ ἑβραϊκὴ γλῶσσα δὲν ἦταν κατανοητὴ ἀπὸ ὅλους⁸². Ἀκολουθοῦσε τὸ ἀνάγνωσμα ἐκ τῶν Προφητῶν, τὸ ὁποῖο ἀπεκαλεῖτο Haftora καὶ ἐθεωρεῖτο ὁ ἐπίλογος τῆς ὅλης ἀκολουθίας.

§2 Ἡ ἀνάγνωση τμήματος προφητείας τοῦ Ἡσαΐα ἀπὸ τὸν Κύριο στὴ Συναγωγή τῆς Ναζαρετ ἀποτελεῖ τὸ προοίμιο γιὰ τὴ χρήση βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων στὴ Λατρεία τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας⁸³. Ἡ ὑπαρξὴ ἀναγνωσμάτων στὴ χριστιανικὴ Λατρεία ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν προτροπὴ τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεο⁸⁴.

Στὴν υἰοθέτηση τῶν βιβλικῶν (κυρίως παλαιοδιαθηκικῶν) ἀναγνωσμάτων ἀπὸ τὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία σημαντικὸ ρόλο διεδραμάτισε ἡ ἀποδοχὴ (ἀπὸ πλευρᾶς Χριστιανῶν) τοῦ κειμένου τῶν Ο' ⁸⁵ χωρὶς προβληματισμοὺς περὶ τῆς κανονικότητος τῶν βιβλίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονταν τὰ ἀναγνώσματα⁸⁶. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἀπετέλεσε μίαν διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀναγνώσεως βιβλικῶν κειμένων στὴ λατρεία τῆς Συναγωγῆς καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἀναγνώσεως στὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κειμένου τῶν Ο' πιστοποιεῖται ἤδη στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ., ὅταν ὁ Κλήμης Ρώμης παραθέτει τὸ Γεν. 4, 3-8⁸⁷, καθὼς καὶ τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα (53, 1-12) περὶ τοῦ Πάθους τοῦ Κυρίου⁸⁸.

Τὰ βιβλικά ἀναγνώσματα ὄχι μόνο υἰοθετήθηκαν στὴ χριστιανικὴ Λατρεία ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἀπέκτησαν τόσο μεγάλη

⁸¹ D.G.DIX, *The Shape of the Liturgy*, London, Dacre Press, 1952, σ. 360.

⁸² Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ P.LEVERTOFF, «Synagogue Worship in the first century», στὸ βιβλίο τοῦ W.K.L.CLARKE, *Liturgy and Worship*, London 1947, σσ. 76έξ.

⁸³ B.STEUART, *The Development of Christian Worship*, London 1953, σσ. 9έξ.

⁸⁴ Ἔως ἔρχομαι πρόσεχε **τῇ ἀναγνώσει**, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ (Α' Τιμ. 4, 13).

⁸⁵ Ο C.W.DUGMORE ἐπισημαίνει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ κειμένου τῶν Ο' γινόταν κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐξ Ἑθνῶν Χριστιανούς (*The Influence of the Synagogue upon the Divine Worship*, Oxford, University press, 1944, σ.72).

⁸⁶ Βλ. περισότερα: Μ.ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Ἡ χρῆση καὶ ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐν Χριστῷ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν», *Τερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ Αγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία* (Πρακτικὰ ἘΠανελληνίου Λειτουργικοῦ συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2004, σ. 95.

⁸⁷ Κλήμεντος Ρώμης, *Ἀ ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους*, 4, 4-6, ἔκδ. Κ.ΜΠΟΝΗ, Ἀθήνα 1973, σ. 88(7-14).

⁸⁸ Ὁ.π., 16, 3-14, σσ. 112(6)-114(39).

σημασία ώστε να αναφερόμαστε «σὲ «βιβλικὸ χαρακτήρα» καὶ «βιβλικὸ προσανατολισμὸ» τῆς Λατρείας⁸⁹.

(γ) Ὁ τρόπος ἀπαγγελίας τῶν λειτουργικῶν προσευχῶν

§1 Τὰ δεδομένα τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας

Οἱ Ἑβραῖοι προσεύχονταν (ὅπως καὶ ὅλοι οἱ Σημίτες) κατὰ τρόπο «ἔκφωνο»⁹⁰, δηλαδή ὅλοι ἄκουγαν τὴν εὐχὴ ποὺ ἀνεγίνωσκε ὁ τελετουργός⁹¹. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς προσευχὲς ἀνεγινώσκονταν ὄχι μόνο εἰς ἐπήκοον τῶν παρισταμένων, ἀλλὰ καὶ μὲ μελωδία (ἐμμελῶς)⁹².

Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ μαρτυρία περὶ μιᾶς προσευχῆς προσφορᾶς θυμιάματος, τὴν ὁποία ὁ λαὸς ἀνέπεμπε κατὰ τρόπο μυστικό⁹³, σὲ μία ἰδιαίτερος ἱερῆ⁹⁴. Θὰ πρέπει, βεβαίως, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη προσευχὴ κατὰ τὴν ἀφή τοῦ θυμιάματος δὲν εἶναι μία «λειτουργικὴ προσευχή», μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς προσευχητικοῦ κειμένου πρὸς χρῆση τῶν λειτουργῶν, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μία ἀτομικὴ προσευχὴ τῶν πιστῶν⁹⁵.

Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὶς παραπάνω μαρτυρίες συγκλίνουν στὴ διαπίστωση τῆς μεγαλόφωνης ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες φράσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ φόβο τοῦ Θεοῦ, οἱ ὁποῖες ἀναπέμπονται κατὰ τρόπο μυστικό.

⁸⁹ Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Π.ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, «Ὁ βιβλικὸς χαρακτήρας τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας», *Τερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία* (Πρακτικὰ ἘΠανελληνίου λειτουργικοῦ συμποσίου στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων), Ἀθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2004, σσ. 35-66.

⁹⁰ Τὸ ρῆμα «ἔκφωνεῖν» μεταφράζεται, στὴ νεοελληνικὴ, ὡς «κραυγάζω», «φωνάζω δυνατὰ», «ἀναφωνῶ», «ξεφωνίζω» (Πρβλ. Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Α-Ω)*, Ἀθῆναι, Φοῖνιξ, 1972, σ.324/ Η.Γ. LIDDELL- R. SCOTT, *A Greek- English Lexicon*, Oxford, Clarendon, 1978⁹, σ. 526).

⁹¹ Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Vulgata ἀποδίδει τὸ «προσεύχεσθαι» διὰ τοῦ clamare (βλ. σχετικῶς: F. DI CAPUA, «Osservazioni sulla lettura e sulla preghiera ad alta voce presso gli antichi», στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου *Scritti minori*, Roma, Desclée, 1959, σ.38/ Ι. ABRAHAMS, «Prayer», EJ 13, 1972, σ.980). Τὸν ἐκφωνητικὸ τρόπο ἀναγνώσεως τῶν προσευχῶν στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία ἐκφράζει καὶ ὁ Ψαλμ. 129,1: Ἐκ βαθέων ἐκέκραξά σοι Κύριε, Κύριε εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου.

⁹² Βλ. G. DIX, *The Shape of the Liturgy*, Westminster, Dacre Press, 1952², σ. 482, σημ.3.

¹⁴¹ Ἡ γνώμη τοῦ F.E. WARREN ὅτι, ἡ συγκεκριμένη προσευχὴ ἐπηρέασε τὸν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν προσευχῶν τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, παραμένει χωρὶς ἰδιαίτερα ἐρίσματα (*The Liturgy and ritual of the antenicene Church*, London 1897, σ.35). Οἱ Ἑβραῖοι, πάντως, πίστευαν ὅτι ὁ Θεὸς ἀκούει καὶ τὶς σιωπηρὲς προσευχὲς τους. Πρβλ. τὸν Ψαλμ. 75,2 (ἡ σιωπὴ εἶναι ὁ αἶνός σου, κατὰ τὸ Μασσωριτικὸ κείμενο. Βλ. καὶ M.J. LAGRANGE, *Le Judaïsme avant Jesus-Christ*, Paris, Gabalda, 1931³, σ.472).

§2 Οί επιδράσεις στην πρώτη χριστιανική λατρεία

Ἐὰν παρατηρήσουμε μὲ προσοχή τὰ ἀρχαιότερα λειτουργικά κείμενα τῆς Κ.Δ., συμπεραίνουμε ὅτι ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας ἐπέδρασε στὸν ἀντίστοιχο τῆς λατρείας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

Στις μαρτυρίες τῶν Εὐαγγελίων περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου σημειώνεται ὅτι ὁ Κύριος, λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκε στοὺς Μαθητές⁹⁶. Παρόμοια «εὐχαριστία» (ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ ἄρτου) μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο⁹⁷, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη τῆς περὶ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων διήγησι⁹⁸. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἡ «εὐχαριστία» τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου ἀναπέμφθηκε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τις ἑβραϊκὲς εὐχὲς τοῦ δείπνου. Τὸ περιεχόμενο τῆς εὐχῆς, μάλιστα, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς συγγραφεῖς λόγῳ τῆς εὐρείας γνώσεώς του ἐφόσον ἦταν γνωστὸ ὡς ἀκουόμενο ἀπὸ ὅλους⁹⁹.

Ἀλλὰ καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ προσευχὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν λειτουργικῶν συνάξεων ἀναπέμπεται σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἑβραϊκὴ παράδοση. Οἱ πιστοὶ τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, ἦσαν προσκαρτεροῦντες (δηλαδὴ ἄκουγαν) τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς¹⁰⁰. Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τις εὐχαριστιακὲς συνάξεις, ἡ συλλογικὴ προσευχὴ τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἀνεπέμπετο κατὰ τὸν ἑβραϊκὸ μεγαλόφωνο τρόπο, ὅπως στὸ Πρ. 4,24, ὅπου οἱ πιστοὶ ἀκούσαντες ὁμοθυμαδὸν ἦσαν φωνὴν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ εἶπον (ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς).

Ἀξιοσημείωτη εἶναι, ἐπίσης, ἡ θέση τοῦ ἀπ. Παύλου στὸ Α' Κορ. 14, 16-17: Ἐπεὶ ἐὰν εὐλογήσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν ἐπὶ τῇ σῇ Εὐχαριστίᾳ; Ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδε· σὺ μὲν

⁹⁶ Μτ. 26, 27/ Μκ. 14, 23/ Λκ. 22, 17. Σὲ ἐπόμενη ἐνότητα θὰ ἀναφερθοῦμε λεπτομερῶς στὰ περὶ τῆς σχέσεως τῆς πρώτης Εὐχαριστίας κατὰ τὸ Μυστικὸ Δείπνο μὲ τὴν ἑβραϊκὴ λατρεία. Στὴν παρούσα παράγραφο περιοριζόμαστε στὸ θέμα τῆς ἑβραϊκῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν.

⁹⁷ Α' Κορ. 11, 23-24.

⁹⁸ Ἰω. 6, 10-11.

⁹⁹ Ἐκπληξὴ προκαλεῖ ἡ θέση τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου P. LE BRUN, ὅτι ὁ Κύριος ἀνέπεμψε κατὰ τρόπο μυστικὸ τις εὐχὲς τοῦ Δείπνου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κρατοῦσα ἑβραϊκὴ παράδοση: «Mais pour la consécration de l'Eucharistie les Evangélistes n'ont point rapporté les termes de l'invocation et de la bénédiction. Cependant Jésus-Christ ordonna à ses Apôtres, et en leur personne à tous les prêtres, de faire ce qu'il avait fait: Τοῦτο ποιεῖτε. Il a donc fallu qu'ils aient rendu grâces et invoqué la Tout-puissance. Mais comme les Evangélistes n'en ont mis les paroles par écrit, les Pères de même, durant les quatre premiers siècles, ont tenu les paroles de l'invocation dans le secret et dans le silence, ne confiant ces prières qu'à leurs successeurs dans le sacerdoce» (*Explication littérale, historique et dogmatique des prières et de cérémonies de la messe*, t.4, Paris 1843, σσ. 414-415).

¹⁰⁰ Πρ. 2, 42.

γὰρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται. Ἡ μαρτυρία, βεβαίως, αὐτῆ τοῦ ἀπ. Παύλου δὲν ἀφορᾷ στὸ μυστικὸ τρόπο ἀναγνώσεως κάποιας εὐχῆς, ἀλλὰ στὴν ἀδυναμία κατανοήσεως τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς (οὐκ οἶδε), ὅταν αὐτὴ λέγεται σὲ κάποιο ἄγνωστο γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ἡ σκέψη, ὅμως, τοῦ ἀπ. Παύλου εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ γεγονότος ὅτι, τὸ Ἀμὴν (ἢ ἐπισφράγιση τῆς προσευχῆς τοῦ «προεστῶτος») λέγεται ἀπὸ τοὺς παριστάμενους πιστοὺς μὲ δεδομένη τὴν κατανόηση τῆς εὐχῆς. Ἡ ἴδια, ἐπομένως, ἔνστασις θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ καὶ στὴν περίπτωση μιᾶς πιθανῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς κατὰ τρόπο μυστικόν.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι προφανές: ἡ χριστιανικὴ Λατρεία υἰοθέτησε τὸν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ λειτουργικὴ παράδοση. Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆ βοήθησε, ἀργότερα, τὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἀποφύγει κινδύνους ἐπιρροῶν ἀπὸ τὸν εἰδωλολατρικὸ μυστικιστικὸ κόσμον, ἐφόσον ὁ ἐκφωνητικὸς ἑβραϊκὸς τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν διεφύλασσε τὴ χριστιανικὴ λατρεία ἀπὸ τὴν ὅποια μορφή μυστικισμοῦ.

(δ) Οἱ ὥρες τῆς προσευχῆς

§1 Στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ

Τὸ θέμα τῶν ὥρῶν τῆς προσευχῆς στὴν ἑβραϊκὴ λειτουργικὴ παράδοση ἐπηρέασε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἀντίστοιχες ὥρες προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ ἴσχυαν δύο κατηγορίες ὡς πρὸς τὶς ὥρες τῆς προσευχῆς: ἡ πρώτη προέβλεπε καθημερινὰ δύο προσευχές (πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ὕπνον)¹⁰¹, ἐνῶ ἡ ἄλλη τρεῖς¹⁰² [προστιθεμένης τῆς προσευχῆς *Σεμὰ Γισραέλ*¹⁰³, ὅπως μαρτυρεῖται στὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ (5ος αἰ. π.Χ.)¹⁰⁴, στὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Προφήτης συνελήφθη καθὼς προσευχόταν *τρὶς τῆς ἡμέρας καθ' ἑκάστην ἡμέραν*¹⁰⁵] Οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὰ δύο χρονικὰ ὁρόσημα τοῦ εἰκοσιτετραώρου (τὴ δύση καὶ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου)¹⁰⁶.

¹⁰¹ Δευτ. 6,7: *καὶ κοιταζόμενος καὶ διανιστάμενος.*

¹⁰² Βλ. R.TAFT, *The Liturgy of the Hours...*, σ.6.

¹⁰³ Ἄκου Ἰσραὴλ· Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς ἐστίν· καὶ ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου (Δευτ. 6, 4-5). Πρβλ. καὶ Παρ. 23,30: *Καὶ τοῦ στήναι πρῶτ' τοῦ αἰνεῖν ἐξομολογεῖσθαι τῷ κυρίῳ καὶ οὕτως τὸ ἐσπέρας. Ἡ προτροπὴ περὶ τῆς συγκεκριμένης προσευχῆς ἦταν τόσο ἐπιτακτικὴ, ὥστε στὸ Δευτερονόμιον σημειώνεται: Καὶ ἀφάψεις αὐτὰ εἰς σημεῖον ἐπὶ τῆς χειρός σου, καὶ ἔσται ἀσάλευτον πρὸ ὀφθαλμῶν σου· καὶ γράψετε αὐτὰ ἐπὶ τὰς φλιας τῶν οἰκιῶν ὑμῶν καὶ τῶν πυλῶν ὑμῶν (6, 8-9).*

¹⁰⁴ Π.ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Ἀθήναι 1975 (ἀνατύπωσις τῆς πρώτης ἐκδόσεως), σ. 431έξ.

¹⁰⁵ Δανιὴλ 6, 11-12 καὶ 14. Ὁ ἴδιος ὁ Δαρεῖος, μετὰ ἀπὸ ἀνεπιτυχή προσπάθεια νὰ διασώσει τὸν Δανιὴλ ἀπὸ τὴν τιμωρίαν τοῦ λάκκου τῶν λεόντων, ἀρκεῖται νὰ τοῦ ἀπευθύνει μία

Ἡ λειτουργικὴ παράδοση περὶ δύο προσευχῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἡμέρας φαίνεται ὅτι σχετιζόταν στενὰ μὲ τὴν παράδοση περὶ δύο θυσιῶν: τὸ πρῶτ' καὶ «τὸ δειλινόν»¹⁰⁷. Ἡ θυσία τοῦ δειλινού¹⁰⁸ μετατοπίστηκε περὶ τὴν 9ῃ ὥρα (περίπου 3μμ. σύμφωνα μὲ τὰ σύγχρονα δεδομένα τοῦ εἰκοσιτετραώρου)¹⁰⁹ καὶ προέβλεπε προσφορὰ θυμιάματος¹¹⁰, ὅπως μὲ ἄριστη λογοτεχνικὴ λαμπρότητα διακηρύσσει ὁ Ψαλμὸς 140,2 (*Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου, ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἔσπερινή*).

Τὶς ἴδιες ὥρες προβλεπόταν καθημερινὰ προσευχὴ στὴ Συναγωγὴ γιὰ ἐκείνους ποὺ δὲν ζοῦσαν στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ, ἐπομένως, δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ προσέλθουν στὸ Ναό. Αὐτοὶ προσεύχονταν κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο εἴτε στὶς Συναγωγὰς εἴτε στὰ σπίτια τους¹¹¹. Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἱερουσαλήμ προβλεπόταν ἀναγγελία τῆς ἐπίσημης αὐτῆς ἔσπερινῆς τελετουργίας μὲ κρούση σαλπίγγων¹¹².

§2 Ἡ υἰοθέτηση (ἀπὸ τὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία) τῶν ὥρῶν προσευχῆς τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας.

Ὡς συνεπῆς στὰ λειτουργικά του καθήκοντα Ἑβραῖος, ὁ Κύριος μαρτυρεῖται ὅτι σεβόταν τὶς ὥρες τῆς προσευχῆς. Εὐρισκόμενος στὴν Καπερναοὺμ καὶ ἔχοντας ἐπιτελέσει πολλὰ θαύματα, ὁ Κύριος ἐγείρεται πρῶτ' καὶ φεύγει ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Πέτρου (ὅπου εἶχε καταλύσει) γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὑποχρέωση τῆς πρωϊνῆς προσευχῆς «σὲ κάποιο ἔρημο τόπο»¹¹³. Παρόμοια προσευχητικὴ τακτικὴ τοῦ Κυρίου μαρτυρεῖται μετὰ

εὐχή: Ὁ Θεός σου, ᾧ σὺ λατρεύεις ἐνδελεχῶς τρις τῆς ἡμέρας, αὐτὸς ἐξελεῖται σε ἐκ χειρὸς τῶν λεόντων· ἕως πρῶτ' θάρρει (6,17).

¹⁰⁶ Βλ. J.JEREMIAS, «La prière quotidienne...», σσ. 75-82 καὶ K.HRUBY, «Les heures de prière...», σσ.45-48 καὶ 76-81.

¹⁰⁷ Εξ. 29, 39/ Δ' Βασ. 16,15/ Α' Παραλ. 16,40/ Β' Παραλ. 13,11.

¹⁰⁸ «Θυσία ἔσπερινή» (Δαν. 9, 21/ Ἑσδρ. Β', 9,5). Βλ. J.JEREMIAS, «La prière quotidienne...», σ. 45.

¹⁰⁹ Βλ. A.G. MARTIMORT, «La Liturgie des Heures...», σ.175.

¹¹⁰ Πρβλ. Ἰουδ. 9,1.

¹¹¹ Ἡ τελευταία αὐτῆς περίπτωση ἀφοροῦσε κάποιους, οἱ ὁποῖοι ἐμποδίζονταν ἀπὸ κάποια καλύματα καὶ δὲν μπορούσαν νὰ συμμετάσχουν στὴ λατρεία τῆς Συναγωγῆς. Παρόμοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Κορνήλιου, Ρωμαίου ἐκατόνταρχου ποὺ ἦταν ὁμως «εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸ Θεό», ὁ ὁποῖος δέχεται τὸ ὄραμα τοῦ ἀγγέλου καθὼς προσευχόταν *περὶ ὥραν ἐνάτην τῆς ἡμέρας* (Πρ. 10, 1-3).

¹¹² Σοφ. Σιρ. 50, 16.

¹¹³ Μκ. 1, 35 (στὴ συνέχεια τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι, ὁ Πέτρος καὶ οἱ ὑπόλοιποι μαθητὲς τὸν ἀναζητοῦσαν ἐπειδὴ δὲν τοὺς εἶχε ἐνημερώσει γιὰ τὴν πρόθεσή Του αὐτῆ). Ἡ κατὰ μόνας προσευχὴ τοῦ Κυρίου μαρτυρεῖται καὶ σὲ ἄλλη περίσταση (πρβλ. Λκ. 9, 18), ἀλλὰ καὶ ὡς συνηθισμένη τακτικὴ τοῦ Κυρίου (*ἦν ὑποχωρῶν ἐν ταῖς ἐρήμοις καὶ προσευχόμενος*, Λκ. 5, 16).

καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις θαυμάτων¹¹⁴. Ἄλλες μαρτυρίες πιστοποιοῦν τὴ συνέπεια τοῦ Κυρίου στὴν ἑσπερινὴ προσευχή¹¹⁵. Ἄλλωστε, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῶν δώδεκα μαθητῶν, ἐγένετο ἐξελεθῆν αὐτὸν εἰς τὸ ὄρος προσεύξασθαι, καὶ ἦν διανυκτερεύων ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ¹¹⁶.

Οἱ Ἀπόστολοι παρέμειναν συνεπεῖς ἀπέναντι στὶς ὥρες τῆς προσευχῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία προσευχῆς κατὰ τὴν τρίτη ὥρα τῆς ἡμέρας¹¹⁷, ἀλλὰ καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰωάννη, οἱ ὁποῖοι ἀνέβαινον εἰς τὸ ἱερόν ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐνάτην¹¹⁸. Ἀλλὰ καὶ ἡ προτροπὴ τοῦ ἀπ. Παύλου ὥστε οἱ Χριστιανοὶ νὰ δέονται νυκτὸς καὶ ἡμέρας ὑπερεκπερισσοῦ¹¹⁹ μαρτυρεῖ ἐμμέσως γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς διπλῆς (πρωῖ καὶ ἑσπέρας) προσευχῆς.

Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὶς ἐβραϊκὲς ὥρες προσευχῆς δὲν ἀπέκλειε καὶ κάποιες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ αὐστηρὸ προσευχητικὸ ὠράριο: αὐτὸ παρατηροῦμε καὶ στὴν περίπτωση τῆς προσευχῆς τοῦ Πέτρου στὴν Ἰόππη *περὶ ὥραν ἕκτην*¹²⁰, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες περὶ προσευχῆς τῶν πρώτων Χριστιανῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύκτας¹²¹.

(ε) Λοιπὰ στοιχεῖα (Ἀμὴν, Ἀλληλούια)

§1 Τὸ «Ἀμὴν» ὑπῆρξε τὸ ἐπιστέγασμα τῶν προσευχῶν στὶς ἀκολουθίες τῆς Συναγωγῆς¹²². Πλὴν τῆς λατρείας τῆς Συναγωγῆς, τὸ

¹¹⁴ Λκ. 5, 16 (αὐτὸς δὲ ἦν ὑποχωρῶν ἐν ταῖς ἐρήμοις καὶ προσευχόμενος). Πρβλ. καὶ Μκ. 6, 46.

¹¹⁵ Μτ. 14, 23. Τὸ κείμενο ἀναφέρεται σὲ «ὀψία», δηλαδὴ τὸ ἑσπέρας, ἐφόσον λίγο ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἰησοῦς παρεμβαίνει γιὰ νὰ σώσει τοὺς μαθητὲς ἀπὸ τὴν τρικυμία, ἦταν ἤδη «τέταρτη φυλακὴ τῆς νύκτας».

¹¹⁶ Λκ. 6, 12.

¹¹⁷ Αὐτὸ ἐξάγεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν *Πράξεων* περὶ «συνάξεως ἐπὶ τὸ αὐτὸ» τῶν μαθητῶν κατὰ τὴν τρίτη ὥρα τῆς ἡμέρας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Πρ. 2, 1 καὶ 15).

¹¹⁸ Πρ. 3,1.

¹¹⁹ Α'Θεσ. 3, 10.

¹²⁰ Πρ. 10,9. Ἡ συγκεκριμένη ὥρα δὲν προβλέπεται στὴν ἐβραϊκὴ λειτουργικὴ παράδοση.

¹²¹ Πρ. 12, 5-12/ 16, 25/ 20, 7-11. Ἡ προσευχὴ εἶτε κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύκτας εἶτε περὶ τὸ μεσονύκτιο ἀποτελεῖ, προφανῶς, μία αἰσθητὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ προσευχητικὴ παράδοση, ἂν καὶ ὑποστηρίχθηκε ὅτι στὴ λατρεία τῆς Ἑσραϊκῆς κοινότητος προβλέπονταν προσευχὲς κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύκτας (βλ. P. BRADSHAW, *Daily Prayer...*, σσ.4έξ.). Ἡ ἐπισημάνση τοῦ ἀπ. Παύλου στὴν πρὸς Ἐφεσίους ἀποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχε ἤδη μία ἐλευθερία ὡς πρὸς τὶς ὥρες τῆς προσευχῆς, μὲ κορυφωτὴ τῆς ἰδιαιτερότητας τὴν προσευχὴ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς νύκτας: *Διὰ πάσης προσευχῆς καὶ δεήσεως προσευχόμενοι ἐν παντὶ καιρῷ ἐν πνεύματι, καὶ εἰς αὐτὸ ἀγρυπνοῦντες ἐν πάσει προσκαρτερήσει* (6, 18).

¹²² Βλ. L.GINSBERG, «Amen», *JE* 1, σσ. 491έξ./ I.CECCHETTI, *L'Amen nella Scrittura e nella Liturgia*, Roma 1942. Περὶ τῆς ποικιλίας χρήσεώς του στὴν Π.Δ., βλ. F.CABROL, «Amen», *DACL* 1, 1907, σσ. 1554έξ.

«Ἀμήν» τοποθετεῖται στο τέλος τοῦ εὐχαριστήριου ψαλμοῦ τοῦ Δαβίδ¹²³, ἡ δὲ χρῆση του στο τέλος τῶν προσευχῶν ἐσήμαινε τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν λεγομένων καὶ τὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεὸς θὰ εἰσακούσει τὴν προσευχή¹²⁴.

Ἦταν ἀναμενόμενη ἡ υἰοθέτηση τῆς λέξεως αὐτῆς ἀπὸ τὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία¹²⁵, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησή του στὴν Κ.Δ.: ἀποτελεῖ εἰσαγωγή τῶν διακηρύξεων τοῦ Κυρίου¹²⁶, ἀκολουθεῖ μετὰ ἀπὸ δοξολογικὲς φράσεις πού ἀπευθύνονται πρὸς τὸ Θεὸ Πατέρα ἢ τὸ Χριστό¹²⁷, ἐνισχύει τὴ μεσιτεία τοῦ Κυρίου στὴν προσευχή πρὸς τὸ Θεό¹²⁸, ὁλοκληρώνει τὴν εὐχαριστία πρὸς τὸ Θεό¹²⁹, συνυφαίνεται μὲ ἄλλες προσευχὲς ἢ ὕμνους¹³⁰. Ὡς ἐπευφημία, τὸ «Ἀμήν» ὁλοκληρώνει τὶς ᾠδὲς τῶν ἐκλεκτῶν στὴν οὐράνια λειτουργία τῆς Ἀποκαλύψεως¹³¹, ἡ δὲ ἀπαγγελία του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὑποδηλώνει τὴν ἐνόητά της μὲ τοὺς «ἐκλεκτοὺς» στὸν οὐρανό¹³². Ἀλλὰ καὶ στὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία τοῦ 1ου αἰῶνα, τὸ «Ἀμήν» ὁλοκληρώνει τὶς προσευχὲς, ὅπως στὴν ἀρχαιότατη προσευχή τῆς Α' Ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης πρὸς Κορινθίους¹³³.

§2 Τὸ «Ἀλληλουῖα» (=Αἰνεῖτε τὸν Κύριον) ἀποτελεῖ, ἐπίσης, δάνειο ἐκ τῆς ἐβραϊκῆς λατρείας, ἂν καὶ στὴν Κ.Δ. ἐμφανίζεται μόνο στο βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως¹³⁴. Ἡ θέση του στὴν ἐβραϊκὴ λατρεία εἶναι ἡ τοῦ δοξολογικοῦ ἐπιφωνήματος¹³⁵ (στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάστηκε, μεταγενέστερα, «δοξολογικὸ ἐφύμνιο»), αὐτὴ δὲ ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν ἐβραϊκὴ λατρεία τὸ Ἀλληλουῖα ἐψάλλετο, εἴτε ἀπὸ ὅλοκληρο τὸ πλῆθος, εἴτε ἀπὸ κάποιον πού εἶχα ἀναλάβει εἰδικὰ τὴ λειτουργικὴ αὐτὴ ἀποστολή¹³⁶. Ἐπομένως, ἡ

¹²³ Α' Παρ. 16, 8-36.

¹²⁴ Τωβ. 8,8/ Ἰουδ. 15, 10. Βλ. καὶ M.RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t.1, Milano 1950, σσ. 34έξ.

¹²⁵ Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ G.DELLING, *Worship in the New Testament* (μτφρ. P.SCOTT), Philadelphia 1962, σσ.71-74/ W.O.E. OESTERLEY, *The Jewish Background of the Christian Liturgy*, Oxford 1925, σσ. 147-148. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγκεκριμένη λέξη μεταφέρθηκε αὐτούσια στὴ χριστιανικὴ λατρεία, χωρὶς δηλαδὴ κάποια μετάφραση.

¹²⁶ Μτ. 5, 18/ 18, 3. Στὸ κατὰ Ἰωάννην, μάλιστα, ἡ εἰσαγωγή γίνεται μὲ διπλὸ «ἀμήν» (Ἰω. 1, 51/ 5, 19).

¹²⁷ Ρωμ. 1,25· 11,36· 16,27/ Γαλ. 1,5/ Ἐφεσ. 3,21/ Φιλιπ. 4,20/ Α' Τιμ. 1,17/ Β' Τιμ. 4,18/ Ἐβρ. 13,21/ Α' Πετρ. 4,11· 5,11/ Β' Πετρ. 3,18/ Ἰούδα 25/ Ἀποκ. 1,6· 5,14· 7,12.

¹²⁸ Β' Κορ. 1,20.

¹²⁹ Α' Κορ. 14,16.

¹³⁰ Α' Τιμ. 6,16/ Ἀποκ. 19,4· 22,20.

¹³¹ Ἀποκ. 5, 14/ 19, 4.

¹³² Ἀποκ. 7, 12.

¹³³ Κεφ. 61, 3, ἔκδ. Κ.ΜΠΟΝΗ, Αθήναι 1973, σ. 214(18).

¹³⁴ Ἀποκ. 19, 1,3,4,6.

¹³⁵ Βλ. G.DELLING, *Worship...*, σσ. 47-48.

¹³⁶ F.CABROL, «Alleluia chant», *DACL* 1, 1907, στ. 1226.

ψαλμώδηση του «Ἀλληλούϊα» στην πρώτη χριστιανική Ἐκκλησία ὑπῆρξε ἀπόλυτα φυσιολογική.

2. Η ΛΑΤΡΕΙΑ «ΕΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ» ΩΣ ΑΞΙΟΝΑΞ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΒΡΑΪΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ.

§1 Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς μορφές, ἡ βασικὴ διαφοροποίηση τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ Λατρεία ἐστιάζεται κυρίως στὸ νέο πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς Λατρείας. Σ' αὐτὸ τὸ νέο πνεῦμα (στὴ Λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ») εἶχε ἀναφερθεῖ ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ διάλογό του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα (Ἰω. Δ', 7έξ.): οἱ «ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ» τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ λατρεύουν τὸ Θεὸ ὄχι μὲ τοὺς τύπους, ἀλλὰ μὲ καθαρὴ καὶ ἀφοσιωμένη καρδιὰ καὶ νοῦ. Ὁ Χριστὸς, ἐπομένως, διαγράφει μὲ ἐξαιρετικὴ σαφήνεια τὸ καινούργιο πνεῦμα τῆς Λατρείας τῶν Χριστιανῶν, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο «δεῖ προσκυνεῖν» τὸ Θεό, ἀντιδιαστέλλοντας συγχρόνως τὴ χριστιανικὴ ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ Λατρεία.

Στὴν ἐβραϊκὴ λατρεία, τὸ στοιχεῖο τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας ἦταν παντελῶς ἄγνωστο, ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ προσκύνηση τοῦ Θεοῦ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴ λεπτομερῆ τήρηση δεκάδων κανόνων καὶ ἑκατοντάδων διατάξεων. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἑβραῖος τηροῦσε πιστὰ ὅλο αὐτὸ τὸ πολύπλοκο νομικὸ πλαίσιο περὶ λατρείας, ἐθεωρεῖτο ἀληθινὸς προσκυνητὴς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Θεὸς (κατὰ τὴν ἐβραϊκὴ θρησκευτικὴ παράδοση) κατοικοῦσε σὲ συγκεκριμένο τόπο, στὰ ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων (ὁ διάλογος τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ Σαμαρείτιδα ξεκινάει ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ τόπου κατοικίας τοῦ Θεοῦ).

Ἡ διακήρυξη, ὅμως, τοῦ Χριστοῦ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι Πνεῦμα (καὶ, ἐπομένως, δὲν κατοικεῖ σὲ συγκεκριμένο τόπο, σὲ «χειροποιήτους ναοὺς» κατὰ τὸν ἀπόστολο Παῦλο «Πρ. 17, 24»), ἀποδεσμεύει τὴ χριστιανικὴ Λατρεία ἀπὸ τὸν παράγοντα τοῦ τόπου ἢ τοῦ καθορισμένου περιβάλλοντος. Διαπιστώνουμε, ἐπομένως, ὅτι ὁ Χριστὸς μετατοπίζει ὅλο τὸ κέντρο βάρους τῆς ἐβραϊκῆς λατρείας. Αὐτὴ ἡ ἀποδέσμευση, ἄλλωστε, τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο χῶρο τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἦταν μίᾳ ἀπὸ τὶς «βλασφημίες» ποὺ τοῦ κατελόγισαν οἱ Φαρισαῖοι.

Ὅλα τὰ παραπάνω δεδομένα διαμορφώνουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ, ἔκτοτε, μίᾳ ἀπὸ τὶς βασικότερες πτυχές της: ὁ «τύπος» ποὺ ὑπάρχει στὶς χριστιανικὲς ἀκολουθίες καὶ τελετὲς δὲν ἀποτελεῖ τὴν οὐσία, ἀλλὰ ἐνεργεῖ βοηθητικὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁ πιστὸς τὴν οὐσία: νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἀληθινὰ μὲ τὸ Θεό.

Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Π.ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ τονίζει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας διὰ τῆς λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ», γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεία μαρτυρεῖ

ἐμφανῶς τὴν παρουσίαν καὶ ἐνέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ὁ Χριστὸς εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Του. Δὲν μεταβάλλει τοῦτο μόνον τὰ προτιθέμενα ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ θυσιαστηρίου δῶρα εἰς Σῶμα καὶ εἰς Αἷμα τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ μεταμορφοῖ τὰς καρδίας καὶ τὰς διανοίας τῶν ἐν πνεύματι λατρευόντων καὶ ἀποτελούντων τὸν νέον Ἰσραὴλ εἰς τρόπον ὥστε ἀφομοιούμενοι καὶ οὗτοι πρὸς τὸν Χριστὸν οὐ μόνον νὰ προσεύχωνται ὡς Ἐκεῖνος, ἀλλὰ καὶ συνενούμενοι μετ' αὐτοῦ νὰ συμπροσφέρωσι καὶ ἑαυτοὺς ἐν τῷ μυστηρίῳ συσταυρούμενοι αὐτῷ καὶ συνανιστάμενοι καὶ ἐν καινότητι ζωῆς περιπατοῦτες»¹³⁷.

§2 Ἡ νέα λατρεία στηριζόταν στὴν παλαιά, εἶχε ὅμως ἕνα ἐντελῶς καινούργιο περιεχόμενο. Ὅπως σημειώνει ὁ π. Α. Σμέμαν, «ἡ λατρεία τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας συνδεόταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ γεγονός τῆς ἔλευσης τοῦ Μεσσία καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς μεσσιανικῆς του ἀποστολῆς: τὸ κήρυγμα, τὸ θάνατο καὶ τὴν Ἀνάσταση. Κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς πίστεως τοὺς στὴν πραγματοποιημένη ἔλευση τοῦ Μεσσία, οἱ Χριστιανοὶ ἐβίωναν τὴν παλαιὰ λατρεία μ' ἕνα νέο τρόπο, ἔβλεπαν σ' αὐτὴν ἕνα νόημα πὺ οἱ ἄλλοι Ἑβραῖοι δὲν μποροῦσαν νὰ δοῦν»¹³⁸. Καὶ ὁ G. DIX θὰ προσθέσει: «Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐμφανίστηκε στὸν κόσμον σὰν ἱερατεῖο γιὰ τὴν τέλεση ἐνὸς τελετουργικοῦ χωρὶς διδασκαλία καὶ πρὸς ὄφελος αὐτῶν πὺ θὰ ἐλκύσει...ἀλλὰ ὡς ὁ Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ, ἀνακαινισμένος διὰ τοῦ Ἰησοῦ»¹³⁹.

Ἡ διαφοροποίηση τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ λατρεία εἶναι καὶ σαφῆ καὶ φυσιολογική. Ὁ Χριστὸς, ὅπως ἀνεκαίνισε τὰ πάντα, ἔτσι ἀνεκαίνισε καὶ τὴν παλαιὰ λατρεία. Αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, πὺ μὲ τόσο δυναμισμὸ διατυπώνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὅταν γράφει στοὺς Κορινθίους ὅτι «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα»¹⁴⁰, πρέπει νὰ βιώνει ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία γιὰτὶ μόνον ἔτσι θὰ συνειδητοποιήσει καὶ τὶς ρίζες ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιαιτερότητά της.

3. Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΠΥΡΗΝΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ: Θ. ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ, ΒΑΠΤΙΣΜΑ, ΧΡΙΣΜΑ.

A. Ἡ Θεία Εὐχαριστία

¹³⁷ Πρβλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθήναι, Σωτήρ, 1993, σ. 76.

¹³⁸ Πρβλ. *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη (Εἰσαγωγή στὴ λειτουργικὴ θεολογία)*, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1991, σ. 71).

¹³⁹ G. DIX, *The Jew and the Greek...*, σ. 28.

¹⁴⁰ Β' Κορ. 5, 17.

α) Εισαγωγικά περί του Μυστικού Δείπνου κατά τις ευαγγελικές διηγήσεις

Όπως συνάγεται από τις τέσσερις καινοδιαθηκικές διηγήσεις περί του Μυστικού Δείπνου¹⁴¹, ο Κύριος πραγματοποίησε ένα τελετουργικό έπτα πράξεων: έλαβε τον άρτο (1), ανέπεμψε ευχαριστία επί του άρτου (2), έκοψε (3) και διένημε τον άρτο στους μαθητές Του (4). Ακολούθως έλαβε το ποτήριο (5), ανέπεμψε ευχαριστία επί του ποτηρίου (6) και το έδωσε στους μαθητές (7). Είναι έμφανές ότι στις τέσσερις αυτές διηγήσεις διακρίνονται δύο διαφορετικές παραδόσεις. Η πρώτη παράδοση είναι αυτή που μαρτυρείται από τους Παύλο και Λουκά, θεωρείται δέ ως η αρχαιότερη. Η διήγηση των Ματθαίου και Μάρκου¹⁴² πιθανόν υποδηλώνει μία εξέλιξη της λειτουργικής παραδόσεως περί της Θείας Ευχαριστίας.

Θα συνδέαμε τις δύο παραδόσεις μέσα από ένα κοινό σχήμα-πλαίσιο τεσσάρων πράξεων του Κυρίου: λαμβάνει τον άρτο και το ποτήριο (1)/ αναπέμπει ευλογία επ' αυτών (2)/ κόβει τον άρτο (3)/ δίδει και τα δύο στους μαθητές (4). Οί πράξεις, όμως, αυτές λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια όχι ενός άπλου δείπνου, αλλά ενός τελετουργικού δείπνου της έβραϊκής λατρείας.

(β) Οί ευλογίες του Δείπνου

Ο Μυστικός Δείπνος υπήρξε ένα έβραϊκό έορταστικό δείπνο¹⁴³ (δηλαδή μία έβραϊκή τελετή). Περί του τελετουργικού τυπικού των έορταστικών αυτών δείπνων (τά όποια, άλλωστε, δέν αποτελούσαν πρωτοτυπία των Έβραίων¹⁴⁴) λαμβάνουμε πληροφορίες από τη «Μίσνα», ένα συμπίλημα έβραϊκών κανόνων του όποιου ή σύνταξη χρονολογείται περί τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα, αλλά το ύλικό του είναι παλαιότατο.

Είναι σίγουρο ότι, κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου ο Κύριος διατήρησε στο θέμα των ευλογιών την παράδοση που άφορούσε στον

¹⁴¹ Η παλαιότερη (περί το 55μ.Χ.) είναι ή της Α' Κορ.11, 23-25. Ακολουθούν οί των τριών Συνοπτικών: Μτ.26, 26-29, Μκ.14, 22-25 και Λκ. 22, 17-23. Το κατά Ιωάννην δέν παραθέτει διήγηση περί Μυστικού Δείπνου, άν και στο κεφ.13 γίνεται αναφορά στο τελευταίο δείπνο του Κυρίου με τους Μαθητές Του, χωρίς όμως μνεία συστάσεως της Θείας Ευχαριστίας. Στη μαρτυρία αυτή του 13ου κεφαλαίου κυρίαρχα θέματα είναι το πλύσιμο των ποδών των Μαθητών και ένας μεγάλος άποχεραιοτήριος λόγος του Κυρίου.

¹⁴² Άς σημειωθεί ή προσθήκη του Ματθαίου «εις άφεισιν άμαρτιών» σύμφωνα με το Ησ.53,10.

¹⁴³ Τα τελετουργικά γεύματα και δείπνα των έβραίων είχαν ως άφορμή είτε γεγονότα της άτομικής ζωής (περιτομή, γάμος, θάνατος), είτε έορτολογικές συγκυρίες (το Σάββατο και οί υπόλοιπες γιορτές του έβραϊκού λειτουργικού έτους). Περί της τελετουργικής όργανώσεως των συγκεκριμένων γευμάτων ή δείπνων, καθώς και περί των προβλεπομένων τροφών κατά τη διάρκειά τους, βλ. Ε.ΡΑΧ, «Essen und Trinken», σσ.275-291/ C.PERROT, «Repas du Seigneur», σσ.32έξ.

¹⁴⁴ Βλ. S. STEIN, *The Influence of Symposia*, σσ. 13-44.

προϊστάμενο του δείπνου¹⁴⁵. Είναι, επίσης, σίγουρο ότι θα χρησιμοποίησε τις μορφές εὐλογίας, διατηρώντας τὸν πυρήνα καὶ προσθέτοντας κάποια στοιχεία κατ' ἔμπνευση.

(γ) Ὁ χαρακτήρας τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ὡς ἑβραϊκῆς τελετῆς

Ἐπρόκειτο, ἄραγε, περὶ τοῦ πασχαλίου ἑβραϊκοῦ δείπνου; Γνωρίζουμε τὶς τελετουργικὲς λεπτομέρειες ἑνὸς παρόμοιου δείπνου¹⁴⁶. Μὲ βάση τὶς λεπτομέρειες αὐτὲς, ἐπισημαίνουμε τὰ ἀκόλουθα σὲ σχέση μὲ τὸ Μυστικὸ Δείπνο: α) Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου δὲν μνημονεύεται βρώση ἄμνου, στοιχεῖο βασικὸ τοῦ πασχαλίου ἑβραϊκοῦ δείπνου. β) Στὸ Μυστικὸ Δείπνο ἐλλείπει ἡ διήγηση περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἑβραίων ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς δουλείας. γ) Ὁ ἄρτος τοῦ ἑβραϊκοῦ πασχαλίου δείπνου ἦταν ἄζυμος. Οἱ τέσσερις διηγήσεις περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου δὲν ἀναφέρουν τὸ εἶδος τοῦ ἄρτου. Ὅμως, στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο καὶ συγκεκριμένα στὸ θαῦμα τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων (Ἰω.6, 1-15), γίνεται μνεία «κρίθινου ἄρτου», στοιχείου τὸ ὁποῖο ἀντανακλᾷ τὴ χρήση ἐνζύμου ἄρτου¹⁴⁷. δ) Κατὰ τὸ πασχάλιο ἑβραϊκὸ δείπνο ὑπῆρχαν τέσσερα ποτήρια ἐνῶ κατὰ τὸ μυστικὸ δείπνο μαρτυρεῖται ἓνα (Ματθαῖος-Μάρκος) ἢ δύο (Παῦλος-Λουκᾶς).

¹⁴⁵ Βλ. L. LIGIER, «L'action de grâces...», σσ.99-113.

¹⁴⁶ Ὀλόκληρο τὸ τελετουργικὸ τοῦ δείπνου αὐτοῦ καταχωρίζεται στὴ συλλογὴ τῶν HÄNGGI-PAHL (*Præx eucharistica...*, σσ.15-34). Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, βλ. ἢ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Παραδόσεις ἀρχαιολογίας...*, σσ.393-394. Βλ. ἐπίσης: F.E. WARREN, *The Liturgy and Ritual of the Ante-Nicene Church*, London 1912, σ.200. Γιὰ τὴ νεότερη βιβλιογραφία περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ πασχαλίου ἑβραϊκοῦ τελετουργικοῦ, βλ. Α. YAARI, *Bibliography of the Passover...*

¹⁴⁷ Ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο ἐλλείπει ἡ περὶ Μυστικοῦ Δείπνου διήγηση (ὁ σκοπὸς τοῦ εὐαγγελιστῆ δὲν εἶναι ἡ παρουσίαση γεγονότων-τὰ ὁποῖα, ἄλλωστε, δὲν ἐνδιέφεραν τὴ δεύτερη χριστιανικὴ γενιὰ-ἀλλὰ ἡ ἔκφραση τῆς «ἀληθείας» μέσα ἀπὸ τὴ δημόσια δράση τοῦ Κυρίου). Ἡ ἀναφορὰ, ὅμως, στὴ Θεία Εὐχαριστία πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ ἄλλες διηγήσεις, ἡ σημαντικότερη τῶν ὁποίων εἶναι τὸ θαῦμα τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων: α) Ἡ μνεία τοῦ κατὰ Ἰωάννην ὅτι τὸ ἑβραϊκὸ Πάσχα «ἦταν ἐγγύς», θὰ πρέπει νὰ ἀξιολογηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ὅπου ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ἀποκαλεῖ τὸν Κύριον ὡς «ἀμνὸ τοῦ Θεοῦ». Εἶναι, ἐπομένως, σαφῆς ἡ θεολογία τοῦ κατὰ Ἰωάννην περὶ τοῦ Ἰησοῦ ὡς «προσφερομένου» πασχαλίου ἄμνου. β) Οἱ «κρίθινοι ἄρτοι» παραπέμπουν στὸν ἐνζυμο ἄρτο. γ) Ὁ Χριστὸς λαμβάνει τὸν ἄρτο καὶ «εὐχαριστεῖ» (ὄρος, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὴν ἑβραϊκὴ «Μπερακά»), ἀλλὰ δὲν τὸν κόβει καὶ τὸν διανέμει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στοὺς παρισταμένους. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸ 19,33 τοῦ Εὐαγγελίου (ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ πασχάλιος ἄμνος, τοῦ ὁποῖου «δὲν ἔσπασαν τὰ σκέλη»). Διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι, χρησιμοποιώντας τὸ ρῆμα «εὐχαριστεῖν» ὁ Ἰωάννης συνυπονοεῖ τὴν «κλάση» τοῦ ἄρτου (βλ. Χ.Κ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ, *Ἡ θεολογικὴ σημασία τῶν θαυμάτων στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1997, σσ.171-172). δ) Ἡ πληροφορία, τέλος, περὶ τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς Μαθητὲς νὰ συγκεντρώσουν τὰ ὑπόλοιπα «ἵνα μὴ τι ἀπόληται», ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἄρτοι δὲν ἦσαν κοινὴ τροφή (ἄς σημειωθεῖ ὅτι οὐδεμία ἀναφορὰ γίνεται σὲ περισσεύματα ἰχθύων).

Είναι σαφές, έπομένως, ότι από τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο ἐλλείπουν βασικά στοιχεία τοῦ ἑβραϊκοῦ πασχάλιου δείπνου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἑσπέρα πρὶν ἀπὸ τὴ Σταύρωση δὲν μποροῦσε νὰ συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πασχάλιου ἑορτασμοῦ, διότι οὔτε τὸ Συνέδριο μποροῦσε νὰ συνέλθει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πασχάλιας νύκτας¹⁴⁸, οὔτε ἡ Σταύρωση νὰ πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ἐνῶ καὶ περὶ τοῦ Σίμωνος τοῦ Κυρηναίου μαρτυρεῖται ὅτι, κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴ Σταύρωση «ἐπέστρεφε ἀπὸ τοὺς ἀγρούς», γεγονός πὸν σημαίνει ὅτι ἡ ἡμέρα ἐκείνη ἦταν ἐργάσιμη (ἐπομένως δὲν ἦταν πασχάλια). Ἀλλὰ καὶ ἡ ὄπλοφορία τοῦ ὄχλου καὶ τῶν Μαθητῶν¹⁴⁹ καθὼς καὶ ἡ ἀγορὰ τῆς σινδόνας ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ¹⁵⁰ ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἡμέρα δὲν ἦταν ἡ πασχάλια. Ἐπισημαίνεται, τέλος, ὅτι καὶ ἡ αἰφνίδια ἀποχώρηση τοῦ Ἰούδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου δὲν προβλημάτισε τοὺς ὑπόλοιπους μαθητές, ἐπειδὴ ὁ Ἰούδας ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἀναγκαῖες προμήθειες τῆς ομάδας τῶν δώδεκα· ἀναφερόμενοι, ὅμως, σὲ προμήθειες, συμπεραίνουμε ὅτι ἐπέκειτο μία περίσταση πὸν ἀπαιτοῦσε προετοιμασία, δηλαδὴ τὸ Πάσχα¹⁵¹.

Τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται πλέον στὸ «δεῖπνο τῶν φίλων» (Σαμπουράχ)¹⁵², περὶ τοῦ ὁποῖου λαμβάνουμε πληροφορίες ἀπὸ τὴ Μίσνα¹⁵³. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δείπνου αὐτοῦ κάθε εἶδος τροφῆς

¹⁴⁸ Ἐπιχείρημα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπιμένει πολὺ ὁ C.PERROT («Repas du Seigneur»..., σ.41). Σὲ ἀνάλογη περίπτωση ὁ Ἡρώδης Ἀγρίππας ἀνέβαλε τὴ δίκη τοῦ ἀπ. Πέτρου (Πρ. 12, 3-4).

¹⁴⁹ Μκ. 15, 42/ Λκ. 23, 54.

¹⁵⁰ Μκ. 15, 46.

¹⁵¹ Βλ. σχετικῶς στὸ ἔργο τοῦ M.H.SMITH, *And taking bread...*, Paris, Beauchesne, 1978, σ. 57 (*Theologie Historique* 47).

¹⁵² Σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσογειακὴ λεκάνη πραγματοποιοῦντο (περίπου μεταξύ 100 π.Χ. καὶ 100 μ.Χ.) θρησκευτικὰ γεύματα, στὰ ὁποῖα συμμετεῖχαν ομάδες μὲ ποικίλες κοινὲς ιδιότητες: θρησκευτικές, ἐπαγγελματικές, φιλικές. Στὴν Παλαιστίνη υἱοθετήθηκαν ὡς γεύματα μὲ σκοπὸ τὴ σύσφιξη καὶ τὴν τόνωση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν συμμετεχόντων φίλων, κυρίως πρὶν ἀπὸ τὸν ἑορτασμὸ μεγάλων θρησκευτικῶν γεγονότων (βλ. C.PERROT, «Repas du Seigneur», σσ.33έξ.). Στοὺς κύκλους τῶν Φαρισαίων κατὰ τὴ συγκεκριμένη μεσοδιαθηκικὴ περίοδο, τὰ συγκεκριμένα γεύματα ἢ δεῖπνα εἶχαν τὴν ἔννοια τῆς διαφοροποιήσεως τῶν συμμετεχόντων ἀπὸ τοὺς μὴ πιστοὺς καὶ συνεπεῖς τηρητές τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου (βλ. J.NEUSNER, *Idea of Purity...*, σσ.66έξ.).

Ὁ Π.ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ (*Ἀρχαὶ καὶ χαρακτήρ...*, σσ.42έξ.) παραθέτει τὴ θεωρία τοῦ Mangenot περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ὡς μιᾶς τελετῆς Sabbath-Kiddûsh. Ὅμως, ἡ θεωρία αὐτὴ οὐδέποτε εὐδοκίμησε, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀείμνηστος ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ.

¹⁵³ Οἱ «Σαμπουράθ» ἦσαν μικρὲς ομάδες φίλων, οἱ ὁποῖες διακρίνονταν γιὰ εὐλάβεια καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὶς παραδόσεις τοῦ ἑβραϊκοῦ ἔθνους. Ἡ κορυφαία στιγμή μιᾶς «Σαμπουράχ» ἔγκειτο στὴν ἐπιτέλεση δείπνου εἴτε κατὰ τὰ Σάββατα εἴτε πρὶν ἀπὸ μεγάλες ἑορτές, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν περὶ αὐτοῦ συγκεκριμένοι κανόνες. Ὁ σκοπὸς ἐνὸς παρόμοιου δείπνου ἦταν ἡ ἀμοιβαία πνευματικὴ στήριξη τῶν μελῶν τῆς ομάδας (G.Dix, *The Shape...*, σσ.50έξ.). Τόσο στὴν Παλαιστίνη ὅσο καὶ στὴν ἑβραϊκὴ διασπορὰ τὰ κοινὰ αὐτὰ δεῖπνα ἦταν πολὺ διαδεδομένα καὶ σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου

εὐλογεῖτο μία φορὰ (τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὸν οἶνο), προβλεπόταν πλύσιμο χειρῶν, κλάση τοῦ ἄρτου καὶ εὐλογία, εὐχαριστία ἐπὶ τοῦ ποτηρίου πρὸς τὸ τέλος τοῦ δεῖπνου¹⁵⁴. Ἡ βρώση τοῦ «κεκλασμένου» ἄρτου ἀπὸ τὸ κάθε μέλος τῶν συνδαιτημόνων ἐσήμαινε τὸν βαθύτερο σύνδεσμό τους¹⁵⁵. Ἐσήμαινε, ὅμως, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι ἀνήκουν στὴν ἴδια ζωὴ, ἐφόσον συντηροῦνται στὴ ζωὴ μὲ τὴν ἴδια τροφή¹⁵⁶.

Μία προσεκτικὴ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τοῦ ἐβραϊκοῦ «Σαμπουράχ» μὲ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο μᾶς πείθει ὅτι ὑπάρχουν σαφὴ κοινὰ σημεῖα. Ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη τὰ ἐκτὸς τοῦ δεῖπνου δεδομένα ὅτι τὸ ἐσπέρας ἐκεῖνο δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ παραμονὴ τοῦ Πάσχα (ὅταν καὶ ἐτελεῖτο τὸ πασχάλιο δεῖπνο), ὅπως καὶ ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι, τὸ δεῖπνο «Σαμπουράχ» ἀποτελοῦσε μία προεόρτιο τελετουργία, εἶναι φυσικὸ νὰ θεωρήσουμε ὡς ἀπολύτως βάσιμη τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος ἦταν ἓνα ἐβραϊκὸ δεῖπνο «Σαμπουράχ».

(δ) «Δεῖπνο τοῦ Κυρίου» καὶ ἐβραϊκὰ δεῖπνα στὴν πρώτη
χριστιανικὴ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων

Γνωρίζουμε ὅτι, ἡ πρώτη χριστιανικὴ κοινότητα στὰ Ἱεροσόλυμα συναζόταν καθημερινὰ γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο τραπέζι: ...ὁμοθυμαδὸν...κλῶντες τε ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας (Πρ.2,46. Πρβλ. καὶ Πρ. 20,7, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν «κλάση τοῦ ἄρτου» κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς). Ἡ ἔννοια τοῦ συνδέσμου κατὰ τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη τονίζεται διὰ τοῦ ὅρου «κοινωνία» (οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἦσαν προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς, Πρ. 2, 42).

Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς παραπέμπουν στὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπὸ τοὺς πρῶτους Χριστιανούς, σύμφωνα μὲ τὸ «Δεῖπνο τοῦ Κυρίου», ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ εὐχαριστιακὴ ὀρολογία τῆς «κλάσεως τοῦ ἄρτου». Παράλληλα, ὅμως, οἱ πρῶτες αὐτὲς εὐχαριστιακὲς μαρτυρίες ἀποκαλύπτουν καὶ τὸν κοινωνικὸ χαρακτῆρα τῆς «κλάσεως τοῦ ἄρτου»,

μ.Χ. αἰ. ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἀρχὴ προσπάθησε νὰ τὰ ἐλέγξει ἀπαιτώντας εἰδικὴ ἄδεια γιὰ τὴν τέλεσή τους (βλ. X.LEON-DUFOUR, *Le partage...*, σ.27).

¹⁵⁴ Πληροφορίες περὶ τοῦ τελετουργικοῦ τῶν «Σαμπουράχ»: J.ELBOGEN, «Eingang und Ausgang des Sabbats», *Festschrift für I.Lewy's 70 Geburtstag*, Breslau, Brauer & Elbogen, 1911, σσ.173έξ./ H.LIETZMANN, *Messe...*, σσ.202έξ./ K.Völker, *Mysterium und Agape*, Gotha 1927, σσ.3έξ./ W.O.E. CESTERLEY, *Jewish Background of the Christian Liturgy*, London 1925, σσ.167έξ.

¹⁵⁵ Βλ. J.JEREMIAS, *La Dernière Cène...*, σ.277/ T.SCHERMANN, «Das Brotbrechen im Urchristentum», *BZ* 8(1910), σ.42/ J.BETZ, *Die Eucharistie in der Zeit der griechischen Väter, t.II/1: Die Realpräsenz des Leibes und Blutes Jesu im Abendmahl nach dem Neuen Testament*, Freiburg-Bâle-Vienne, 1961, σ.5.

¹⁵⁶ Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις τοῦ X.LEON-DUFOUR (*Le partage...*, σσ.77έξ.).

δηλαδή την προσφορά τροφῆς πρὸς τοὺς πολλοὺς πτωχοὺς-μέλη τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Στὰ προβλήματα, μάλιστα, πού εἶχαν δημιουργηθεῖ κατὰ τὶς συγκεκριμένες συνάξεις, ἀναφέρεται τὸ Πρ. 6,1 (ὁ «γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν» ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν καθημερινῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων, οἱ ἑβραϊόφωνοι Χριστιανοὶ δὲν φρόντιζαν ὅσο ἔπρεπε τὶς χῆρες τῶν Ἑλληνιστῶν κατὰ τὴ διανομὴ τῶν τροφίμων).

Ἡ εὐχαριστιακὴ αὐτὴ πρακτικὴ τοῦ συνδυασμοῦ «κλάσεως τοῦ ἄρτου» καὶ κοινωνικῆς διακονίας ὑπὲρ τῶν πτωχῶν ἦταν ἀντίστοιχη μὲ τὴν ἑβραϊκὴ τοῦ «πιάτου τοῦ πτωχοῦ», τὸ ὁποῖο μοιραζόταν κάθε ἡμέρα, καὶ τοῦ «καλαθιοῦ τοῦ πτωχοῦ», τὸ ὁποῖο μοιραζόταν κάθε ἑβδομάδα τὴν Παρασκευή, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸν ἑορτασμὸ τοῦ Σαββάτου¹⁵⁷. Παρατηροῦμε, ἐπομένως, ὅτι στὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ Εὐχαριστία συμβαδίζει μὲ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, γεγονός τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ ἀντίστοιχες πρακτικὲς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ διαφοροποίηση ἔγκειται στὴ μεταβολὴ τῆς ἡμέρας: γιὰ τὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὁ σύνδεσμος τῆς Θ.Εὐχαριστίας μὲ τὸ «δεῖπνο τῆς χάριτος» (τὸ δεῖπνο γιὰ τοὺς πτωχοὺς) δὲν πραγματοποιεῖται τὴν προηγούμενη ἀπὸ τὸ Σάββατο ἡμέρα, ἀλλὰ τὴν Κυριακή, κατὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε πραγματοποιεῖτο καὶ ἡ «λογία» (ὁ ἔρανος) τῆς Ἐκκλησίας (Α' Κορ. 16, 2).

(ε) Ἡ ριζικὴ διαφοροποίησις τῆς Θ.Εὐχαριστίας ἀπὸ τὴν πασχάλια ἑβραϊκὴ τελετὴ

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ Θεία Εὐχαριστία γεννήθηκε μέσα σὲ μία ἑβραϊκὴ λειτουργικὴ τελετὴ, ἡ ὁποία προηγεῖτο δύο ἡμέρες τοῦ ἑβραϊκοῦ πασχάλιου ἑορτασμοῦ¹⁵⁸, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Κύριος προσευχήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς αὐτῆς ὡς συνεπῆς Ἑβραῖος. Τὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα, ὅμως, αὐτῆς τῆς «Σαμπουράχ» δὲν σχετίζονται μὲ τὴν οὐσία τῆς λειτουργικῆς πράξεως, τὴν ὁποία συνέστησε ὁ Κύριος¹⁵⁹. Ἡ οὐσία τῆς

¹⁵⁷ Βλ. περισσότερο: J.JEREMIAS, *Jérusalem...*, σσ.186-191.

¹⁵⁸ Ἐχει διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἀποψη ὅτι, ἡ πηγὴ τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν εἶναι ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, ἀλλὰ οἱ ἀνάλογες περιστάσεις κατὰ τὶς συναντήσεις τοῦ Κυρίου μὲ τοὺς Μαθητὲς Του μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀνάστασις [βλ. O.CULLMANN, *Urchristentum und Gottesdienst*, Stuttgart 1962⁴, σσ.18έξ/ Υ. DE MONTCHEUIL, «Signification eschatologique du repas eucharistique», *RSR* 33(1946), σσ.10-43/ W.RORDORF, *Der Sonntag*, Zurich 1962, σσ.220, 228έξ.]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑφίσταται σύνδεσμος μεταξὺ τῆς τελέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Ἀναστάντος στοὺς Μαθητὲς Του. Ὅμως, ἀπὸ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες δὲν φαίνεται ὅτι ἡ Ἀνάστασις νοηματοδοτεῖ τῆς Εὐχαριστίας (βλ. τὶς σημαντικὲς παρατηρήσεις τοῦ X.LEON-DUFOUR, *Le partage...*, σ.51). Ἀντιθέτως, ἡ πρώϊμη χριστιανικὴ παράδοσις θεωρεῖ ὅτι ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς ἓνα βιογραφικὸ γεγονός περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ ἡ συστατικὴ πράξις τοῦ Μυστηρίου.

¹⁵⁹ Ἡ θέσις τοῦ G.BICKELL (*Messe und Pascha*, Mayence 1872) ὅτι ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ οἱ μετέπειτα ἀρχαῖες Λειτουργίες ἀποτελοῦν ἀπλῆ ἀντιγραφή τοῦ ἑβραϊκοῦ πασχάλιου δεῖπνου δὲν εὐρίσκει πλέον ὑπερασπιστές. Λίγα χρόνια μετὰ τὴ διατύπωση τῶν θέσεων τοῦ BICKELL, ὁ C.RUCH ἀντιτέθηκε ἐπισημαίνοντας ὅτι, ἐὰν ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀποτελοῦσε

πρώτης εκείνης Θείας Εὐχαριστίας εὐρίσκεται στο «Λάβετε φάγετε» και στο «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες». Εὐρίσκεται στη μεγάλη ἀλήθεια. Τὴν ὁποία ἐκφράζει ὁ ἀπ. Παῦλος, σχολιάζοντας τὴν ἴδρυσή τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας: *ὁσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλετε, ἄχρις οὗ ἔλθῃ*¹⁶⁰. Αὐτὴ ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ (ἢ ἀναμονὴ τοῦ Ἐρχόμενου Κυρίου) καθιστᾷ τὴ Θεία Εὐχαριστία μίαν ριζικὰ διαφορετικὴ μορφή λατρείας καὶ ὄχι μίαν παραλλαγὴ τῆς ἐβραϊκῆς «Σαμπουράχ».

Κεντρικὴ ἰδέα τῆς βιβλικῆς ἐσχατολογίας εἶναι ἡ «ἀποκατάσταση» τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο (ἢ ἰδέα τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Θεό, ὅπως ἐκφράζεται στοὺς Ψαλμοὺς). Ἡ «ἀποκατάσταση» αὐτὴ συμπίπτει-σύμφωνα μὲ τὴν Π.Δ.-μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἰσραὴλ: ἡ «ἡμέρα Κυρίου» εἶναι ἡ ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς θὰ παρέμβει ὑπὲρ τοῦ λαοῦ του. Πρόκειται περὶ τῆς «ἡμέρας ἐκείνης»¹⁶¹, ἡ ὁποία ἐστιάζεται στὰ ἔσχατα¹⁶². Εἶναι, ὅμως, καὶ μίαν ἡμέραν σωτηρίας ὄχι μόνο τοῦ Ἰσραὴλ, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν Ἐθνῶν. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, ὁ Κύριος θὰ ταπεινώσει τοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ του καὶ, ἀκολούθως, θὰ ἐγκαταστήσει τὴν εἰρήνην καὶ τὴ δικαιοσύνην ποὺ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βασιλείας του¹⁶³.

Ἀπὸ τὴ διήγησιν, ὅμως, περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ἡ ἔννοια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐσχάτων λαμβάνει παντελῶς διαφορετικὴ διάστασιν. Τὰ λόγια τοῦ Κυρίου λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εὐλογία τοῦ ποτηρίου¹⁶⁴ καθὼς καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν εὐλογία τοῦ ἄρτου¹⁶⁵ πιστοποιοῦν ὅτι, τὸ Μυστήριον τὸ ὁποῖο συνέστησε ὁ Κύριος κατὰ τὴ διάρκειαν ἑνὸς ἐβραϊκοῦ ἑορταστικοῦ δείπνου εἰσάγει μίαν ἐσχατολογίαν μελλοντικὴν καὶ παροῦσαν ταυτοχρόνως. Τὸ ἔσχατον καθίσταται σύγχρονον μέσα στὴν Εὐχαριστίαν. Ἔτσι, ὁ Κύριος διαφοροποιεῖται ριζικὰ ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴν λατρείαν ὄχι μόνο διὰ ριζικῆς ἀνα-νοσηματοδοτήσεως μιᾶς ἐβραϊκῆς τελετῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς μιᾶς ἐσχατολογίας, μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ταυτίζει ἔκτοτε τὴν ὑπαρξὴν τῆς ὁσάκις τελεῖ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐτέλεσε ὁ Κύριος κατὰ τὸ Μυστικὸν Δεῖπνον. Μέσα ἀπὸ κάθε Εὐχαριστία, ἡ Ἐκκλησία

ἀντιγραφὴ τοῦ ἐβραϊκοῦ Πάσχα θὰ ἔπρεπε νὰ τελεῖται μόνο μίαν φορὰ τὸ χρόνο καὶ ὄχι μὲ τὴ συχνότητα τελέσεώς της στὴν πρώτη Ἐκκλησία («Eucharistie d'après la S.Écriture», *DTC* 2, σ.1110-1111). Ἡ ἀντίθεση συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν F.CABROL (*Les origines liturgiques*, Paris 1906, σ.139) καὶ κορυφώθηκε μὲ τὶς θέσεις τοῦ H.LIETZMANN (*Messe...*, σ. 211ἔξ.).

¹⁶⁰ Α' Κορ. 11, 26.

¹⁶¹ Ἀμώς 2,16// Ἠσ.2,20// Μιχ.2,4.

¹⁶² Ὁ Μαλαχίας τὴν ἀναφέρει ὡς «τὴν ἡμέραν» (3,15).

¹⁶³ Ἠσ.22,21/2,4.

¹⁶⁴ Λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ (Λκ.22,16).

¹⁶⁵ Καγὼ διατίθεμαι ὑμῖν καθὼς διέθετό μοι ὁ πατήρ μου βασιλείαν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ἐν τῇ βασιλείᾳ μου καὶ καθίσεσθε ἐπὶ θρόνων κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ (Λκ.22, 29-30).

ἀναμένει τὸν Ἐρχόμενον, διακηρύσσοντας ὅτι ἡ Θυσία Του ἀπετέλεσε τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἔλευση τῆς βασιλείας Του¹⁶⁶.

Β. Τὸ Βάπτισμα

Τὸ Βάπτισμα χαρακτηρίζει τὸ Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸ ξεκίνημά του. Οἱ πρῶτες, ὅμως, μαρτυρίες θέτουν σὲ συνάφεια τὸ Βάπτισμα πὺ διενεργοῦσε ὁ Χριστὸς μὲ τὸ Βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου: ὁ Χριστὸς βαπτίζει μὲ τοὺς Μαθητὲς Του στὴν περιοχή τῆς Ἰουδαίας, ἐνῶ παράλληλα ὁ Ἰωάννης βαπτίζει στὴν Αἰνῶν (Ιω.3,22)· ἀλλὰ καὶ οἱ Φαρισαῖοι πληροφοροῦνται ὅτι «ὁ Ἰησοῦς ἀποκτᾷ περισσότερους ὄπαδους ἀπὸ τὸν Ἰωάννη καὶ τοὺς βαπτίζει», ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲν βάπτιζε ἀλλὰ οἱ μαθητὲς Του (Ιω.4,1-2). Τὸ Βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη συνιστᾷ τὴν πράξη, ἢ ὁποῖα ἐπέτρεψε στὸν Κύριο καὶ τοὺς μαθητὲς Του νὰ υἰοθετήσουν τὴν ἴδια πράξη ὡς εἰσαγωγικὴ στὴν καινούργια πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅμως, τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη ἐντάσσεται στὴ βαπτισματικὴ παράδοση τῶν Ἑβραίων, τὴν ὁποῖα ὁ ἀπ.Παῦλος ἀποκαλεῖ ὡς «βαπτισμῶν διδαχὴ»¹⁶⁷. Ἡ γνώση τῆς παραδόσεως αὐτῆς καὶ ἡ μελέτη τοῦ βαπτίσματος τοῦ Ἰωάννη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε καλότερα τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀπήχηση πὺ εἶχε στὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς τὸ βάπτισμα πὺ διενεργοῦσε ὁ Χριστὸς καὶ, κυρίως, οἱ μαθητὲς Του. Μᾶς ἐπιτρέπει, ἐπίσης, νὰ γνωρίσουμε καλότερα τὶς πρῶτες ἰουδαιοχριστιανικὲς κοινότητες τῆς Παλαιστίνης, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴ «μήτρα» ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ τόσο στὸν ἑλληνιστικὸ κόσμον ὅσο καὶ στὴν ἰουδαϊκὴ διασπορά.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ἐπίσης, ὅτι οἱ ἐξ Ἑβραίων Χριστιανοὶ προέρχονταν ἀπὸ διαφορετικὲς ἰουδαϊκὲς πνευματικὲς παραδόσεις: ὁ Ἀπολλῶς ἦταν «ἰωαννίτης», δηλαδὴ προερχόταν ἀπὸ τὴ βαπτισματικὴ παράδοση τοῦ Προδρόμου (Πρ.18,25), ἐνῶ στὴν Ἐκκλησία εἶχε προσέλθει μεγάλος ἀριθμὸς ἐκ τῶν ἑβραίων ἱερέων (Πρ.6,7). Ἔτσι διαμορφώνεται ὁ λεγόμενος «ἰουδαιοχριστιανισμὸς», ὁ ὁποῖος διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ Χριστιανισμὸ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ὁ ἀπ. Παῦλος-θεμελιωτὴς καὶ βασικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνιστοῦ Χριστιανισμοῦ-ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ ἀναφερθεῖ στὴ βαπτισματικὴ παράδοση τοῦ Προδρόμου, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν ἀποστροφή του κατὰ τὴν ὁμιλία στὴν Πισιδία (Πρ.13,24), ὅπου ὅμως οἱ ἐρευνητὲς διαβλέπουν περισσότερα μὴ λουκάνεια παράδοση¹⁶⁸.

(α) Τὸ βάπτισμα στὸν ἐξω-βιβλικὸ χῶρον καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη

¹⁶⁶ J.W.HUNKIN, *The Evangelical Doctrine of Holy Communion*, Cambridge 1930, σ.18.

¹⁶⁷ Εβρ.6,2.

¹⁶⁸ Βλ. σχετικῶς: C.PERROT, *Le mouvement...*, σ.2.

§1 Οί διάφορες τελετουργίες πού σχετίζονται μὲ τὸ νερὸ καὶ τὶς καθαριστικὲς καταδύσεις ἦσαν πολὺ διαδεδομένες στὴν Ἀνατολή. Τὸ νερὸ καθαρίζει, ἐξαγνίζει καὶ ζωογονεῖ· εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς καὶ τῆς καρποφορίας. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς μαρτυροῦνται σὲ τελετουργικὰ γύρω ἀπὸ σημαντικοὺς ποταμοὺς (Γάγγης, Εὐφράτης καὶ Νεῖλος). Μαρτυροῦνται, ἐπίσης, στὶς μυστηριακὲς τελετὲς τῆς Ἰσιδος, τοῦ Μίθρα καὶ τῶν Ἐλευσινείων. Μέσα ἀπὸ παρόμοιες βαπτισματικὲς τελετουργίες, ὁ μύστης ἐθεωρεῖτο ὅτι ὑπερέβαινε τὰ ὅριά του καὶ ἀναγόταν σὲ μία κατάσταση ὑπερφυσική. Οἱ τελετουργίες αὐτὲς, πάντως, διετήρησαν ἓνα χαρακτήρα μνητικὸ ἀλλὰ καὶ ἐξαγνιστικό.

Δὲν μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὸ βαθμὸ, στὸν ὁποῖο οἱ ἐξω-βιβλικὲς βαπτισματικὲς ἀπόψεις ἐπηρέασαν τὴν Π.Δ., ὅπου τὰ τελετουργικὰ τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ νερὸ (τὸ «ζωντανό», δηλαδὴ τὸ ρέον¹⁶⁹ ἢ τὸ εὐρισκόμενο μέσα σὲ εἰδικὸ χῶρο¹⁷⁰) παραπέμπουν στὸ πέρασμα ἀπὸ μία κατάσταση σαρκικῆς ἀκαθαρσίας στὸν κόσμον τοῦ ἱεροῦ. Θὰ πρέπει, πάντως, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ἢ μετάφραση τῶν Ο' δὲν χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «βάπτισμα»¹⁷¹.

§2 Στὴν Π.Δ., τὸ τελετουργικὸ τῆς καθάρσεως δὲν στοχεύει στὸν ἐξοβελισμό ἢ στὴν ἀπομόνωση τοῦ καθαιρομένου, ἀλλὰ κυρίως στὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσει περισσότερο τὸ Θεό¹⁷². Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν γίνεται λόγος γιὰ κάποιο ἠθικὸ παράπτωμα τοῦ μετέχοντος στὸ βάπτισμα, ἐφόσον γιὰ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ Π.Δ. προβλέπει τὶς θυσίες γιὰ τὴ συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν. Τὰ διάφορα βαπτισματικὰ τελετουργικὰ δὲν ὀδηγοῦν, λοιπόν, στὴν κάθαρση ἀλλὰ στὴν ἀναγνώριση τῆς θεϊκῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεῖο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀφαιροῦσε κάθε περίπτωση μαγείας ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες τελετὲς.

Στοὺς Προφῆτες μαρτυρεῖται, πλέον, μία πνευματικὴ διάσταση τῶν βαπτισματικῶν τελετουργιῶν. Οἱ Προφῆτες ἀναφέρονται στοὺς καθαρμούς διὰ τοῦ νεροῦ ὡς εἰκόνα καὶ σημάδι τῆς ἐσωτερικῆς καθάρσεως. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια στὸν Ἡσαΐα¹⁷³, ὅπου ἐπίσης συνδυάζεται

¹⁶⁹ Λευ.14,6/ 15,13.

¹⁷⁰ Ἐξ.30, 17-21.

¹⁷¹ Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής...*, σ.140.

¹⁷² Βλ. P.VAN IMSCHOOT, *Theologie de l'Ancien Testament*, t.2, Paris-Tournai, 1956, σσ.204-215.

¹⁷³ Λούσασθε καὶ καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ἡμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου (Ἠσ. 1, 16)/ Ὅτι ἐκπλυνεῖ Κύριος τὸν ρύπον τῶν νιῶν καὶ τῶν θυγατέρων Σιών καὶ τὸ αἷμα ἐκκαθαριεῖ ἐκ μέσου αὐτῶν ἐν πνεύματι κρίσεως καὶ πνεύματι καύσεως (Ἠσ.4, 4). Τὴν ἴδια ἐξάλειψη τῶν ἁμαρτιῶν διὰ καθαρμοῦ ἀπὸ τὸ Θεὸ ὑποδηλώνουν οἱ Ψαλμοὶ (50,9), ὅπου ὁ καθαρμὸς ἀκόμα καὶ μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου συνεπιφέρει τὴν πνευματικὴν κάθαρση (25,9/ 72,13).

τὸ νερὸ μὲ τὴ λήψη τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ¹⁷⁴. Ἀλλὰ καὶ στὸν Ἰωὴλ χρησιμοποιεῖται ρῆμα μὲ ἔννοια συγγενῆ πρὸς τοὺς βαπτισματικούς καθαροὺς («ἐκχέω»), γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ παροχὴ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ Θεὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο¹⁷⁵. Ἡ κορυφωσιμὴ τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν καταγράφεται στὸν Ἰεζεκιήλ, ὅπου ὁ Θεὸς ὑπόσχεται τὰ ἀκόλουθα: *Καὶ ρανῶ ἐφ' ἡμᾶς ὕδωρ καθαρὸν, καὶ καθαρισθήσεσθε ἀπὸ πάντων τῶν εἰδώλων ἡμῶν, καὶ καθαρῶ ὑμᾶς. Καὶ δώσω ὑμῖν καρδίαν καινὴν καὶ πνεῦμα καινὸν δώσω ἐν ὑμῖν καὶ ἀφελῶ τὴν καρδίαν τὴν λιθίνην ἐκ τῆς σαρκὸς ὑμῶν καὶ δώσω ὑμῖν καρδίαν σαρκίνην* (Ιεζ.36, 25-26).

(β) Τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου

Ὁ ὅρος «βάπτισμα» ἀποτελεῖ λεκτικὴ πρωτοτυπία τῆς Κ.Δ.¹⁷⁶, ἀπὸ τὴν ὁποία κληροδοτεῖται στὴν μεταγενέστερη ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ ὅρου «βαπτιστής», ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς τρεῖς Συνοπτικούς γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἰωάννη¹⁷⁷.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής ἔζησε ὡς ἀσκητὴς καὶ ἀναχωρητὴς στὴν ἔρημο, δηλαδὴ τὸν τόπο τῆς μονώσεως καὶ τῆς συναντήσεως μὲ τὸ Θεό. Ὅπως εἶχε ἀναγγελθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα, ὑπῆρξε ἡ «φωνὴ πού κραύγαζε στὴν ἔρημο»¹⁷⁸, ἐκεῖ ὅπου ἐγένετο βαπτίζων καὶ κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν¹⁷⁹. Τὸ βάπτισμά του ἀπευθύνεται σὲ ὅλες τὶς τάξεις τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ¹⁸⁰, ἀκόμα καὶ στὶς θεωρούμενες ὡς ἁμαρτωλές: τοὺς τελῶνες¹⁸¹, τὶς πόρνες¹⁸² ἀλλὰ καὶ στοὺς στρατιῶτες¹⁸³. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνιστᾷ τὴ ριζικὴ διαφορὰ τοῦ βαπτίσματός του ἀπὸ τὸ βάπτισμα τῶν «δικαίων» καὶ τῶν «καθαρῶν» (Φαρισαῖοι καὶ Ἑσσαιῖοι). Τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη ὑπῆρξε τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ἠθικῆς καὶ μεσσιανικῆς διδασκαλίας του.

¹⁷⁴ Ἠσ. 44, 3.

¹⁷⁵ Στὸ ἴδιο κείμενο ἀναφέρεται ὁ ἀπ. Πέτρος στὸ κήρυγμά του κατὰ τὴν Πεντηκοστὴ (Πρ.2, 17).

¹⁷⁶ Μτ. 3,7/ 21,25// Μκ. 1,4/ 11,30// Λκ. 3,3/ 20,4// Πρ. 1,22/ 13,24/ 19,4 κλπ. Πρβλ. καὶ τὴ χρήση τοῦ ὅρου «βαπτισμὸς» (Μκ. 7,4// Ἐβρ. 6,2/ 9,10). Οἱ Ο' χρησιμοποιοῦν τέσσερις φορές τὸ ρῆμα βαπτίζειν (Δ' Βασ. 5,14/ Ἰουδ. 12,7/ Σοφ Σειρ. 31(34), 25/ Ἠσ. 21,4), ὄχι ὅμως τὸν ὄρο «βάπτισμα».

¹⁷⁷ Μτ. 3,1/ 11,11-12/ 14, 2-8/ 16,14/ 17,13 // Μκ. 6,25/ 8,28 // Λκ. 7,20-33/ 9,19. Βλ. καὶ G.LAMPE, «Un seule Baptême...», σ.234.

¹⁷⁸ Ἠσ. 40, 3. Εἶναι χαρακτηριστικοὶ οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Ἰωάννη: *Τὶ ἐξήλθετε εἰς τὴν ἔρημον θεάσασθαι; Κάλαμον ὑπὸ ἀνέμου σαλευόμενον;* (Μτ. 11, 7).

¹⁷⁹ Μκ. 1, 4.

¹⁸⁰ Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες περὶ προσελεύσεως στὸν Ἰορδάνη «πάσας» τῆς Ἰουδαίας καὶ «παντὸς» τοῦ λαοῦ (Μκ.1,5/ 11, 32// Λκ.3,3/ 7,29// Πρ.13,24).

¹⁸¹ Λκ.3,12/ 7,29// Μτ.21,32.

¹⁸² Μτ. 21, 32.

¹⁸³ Λκ. 3, 14.

§1 Τὸ βασικὸ τελετουργικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ βαπτίσματος τοῦ Ἰωάννη ἦταν ἡ χρησιμοποίησις ζωντανοῦ ὕδατος καὶ ὄχι ὕδατος ἐξαγιασμένου ποῦ φυλασσόταν σὲ δεξαμενές. Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης τελοῦσε τὸ βάπτισμα, διαφοροποιεῖ τὴν ὅλην πράξιν ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους βαπτισματικούς καθαρμούς τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Ἑσσαιῶν¹⁸⁴, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ βάπτισμα τῶν προσηλύτων¹⁸⁵. Τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη «παρέχεται» ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία του ὡς «βαπτιστοῦ».

Τὸ βάπτισμα ἀποκτᾶ πλέον ἓνα προσωπικὸ σύνδεσμο μεταξὺ βαπτίζοντος καὶ βαπτιζομένου, γεγονὸς τὸ ὁποῖο θὰ ὀδηγήσει ἀργότερα στὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη βαπτίσεως «στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου»¹⁸⁶. Ὁ Ἰωάννης ἐτόνιζε ὅτι αὐτὸς βαπτίζει «ἐν ὕδατι», ἐνῶ ὁ ἐρχόμενος μετὰ ἀπὸ αὐτὸν θὰ βαπτίσει «ἐν Πνεύματι» (Μκ. 1,8)¹⁸⁷. Τὸ βάπτισμά του, ἐπομένως, εἶχε χαρακτήρα προπαρασκευαστικὸ τοῦ βαπτίσματος «τοῦ ἐρχόμενου».

Ἡ ἐπιτέλεσις τοῦ βαπτίσματος τοῦ Ἰωάννη ἦταν δημόσια, μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ πλήθους στὸ ὁποῖο ἦταν γνωστὸς ὁ καθαρμὸς δια τοῦ ὕδατος¹⁸⁸, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὸ βάπτισμα τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Ἑσσαιῶν (ἀκόμα καὶ τὸ βάπτισμα τῶν Προσηλύτων ἐτελεῖτο μὲ τὴν παρουσίαν μόνο δύο ἢ τριῶν μαρτύρων). Ἡ ἴδια ἀντίθεσις παρατηρεῖται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι, τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη δὲν ἦταν ἐπαναλαμβανόμενο, ὅπως οἱ διάφοροι βαπτισματικοὶ καθαρμοὶ στίς προμνημονευθεῖσες ομάδες. Ἡ μόνη προϋπόθεσις συμμετοχῆς ἦταν ἡ μεταστροφή τῆς καρδιάς ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Ἄλλωστε τὸ ἐν λόγω βάπτισμα ἦταν «βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν»¹⁸⁹, ἐπομένως βάπτισμα σωτηρίας καὶ μάλιστα ὄχι μὲ συμβολικὴ ἔννοια (ὅπως στοὺς Προφῆτες¹⁹⁰).

§2 Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη εἶχε εὐρύτατη ἀπήχησις στὸ λαὸ ἐξαιτίας τοῦ συνδέσμου τοῦ βαπτίσματός του μὲ τὴν ἄφεσι τῶν ἁμαρτιῶν. Οἱ συνεχεῖς βαπτισματικοὶ καθαρμοὶ τῶν διαφόρων ομάδων εἶχαν δημιουργήσει στὸ λαὸ τὴν αἴσθησι τῆς ἀδυναμίας νὰ τύχουν ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ἐφόσον θεωροῦνταν συνεχῶς ἀκάθαρτοι. Μὲ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη παρέχεται ἡ δυνατότητα ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν σὲ ὅλους τοὺς προσερχόμενους, οἱ ὅποιοι ἐβαπτίζοντο ἐξομολογούμενοι τὰς

¹⁸⁴ Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ βαπτίσματος τοῦ Ἰωάννη μὲ τὸ βάπτισμα τῶν Ἑσσαιῶν, βλ. J.PRYKE, «John the Baptiste...», σ.490-91.

¹⁸⁵ Βλ. τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ H.ROWLEY, «Jewish Proselyte Baptism...», σσ.310-318.

¹⁸⁶ Βλ. L.HARTMAN, «Le baptême au nom de Jésus et les débuts de la christologie», *Annuaire Exégétique suédois*, 36(1971), σσ.136-163/ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Into the Name of Jesus», *NTS* 20(1974), σσ.432-440.

¹⁸⁷ Βλ. YATES, «The Form...», σσ.334-338.

¹⁸⁸ ΓΡΑΤΣΕΑ, *Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής...*, σ.141.

¹⁸⁹ Μκ 1, 4.

¹⁹⁰ Πρβλ. Ιεζ. 36, 25: *Καὶ ρανῶ ἐφ' ἡμᾶς ὕδωρ καθαρὸν, καὶ καθαρισθήσεσθε ἀπὸ πασῶν τῶν ἀκαθαρσιῶν ἡμῶν καὶ ἀπὸ πάντων τῶν εἰδώλων ὑμῶν, καὶ καθαριῶ ὑμᾶς* (βλ. καὶ LOHMEYER, *Das Urchristentum...*, σσ.73-76).

ἀμαρτίας αὐτῶν¹⁹¹. Ἡ «ἐξομολόγησις» αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιεῖτο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βαπτισματικῆς καταδύσεως· ἔτσι, ἄλλωστε ἐρμηνεύεται τὸ γεγονός ὅτι, ὁ Ἰησοῦς ὡς ἀναμάρτητος δὲν παρέμεινε στὸ νερό, ἀλλὰ «ἀνῆλθε εὐθέως».

Τὸ βάπτισμά του, ὅμως, συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἐσχατολογία τῆς ἐποχῆς του, μὲ τὴν «μέλλουσα ὀργή» καὶ τὴ κρίση ποὺ πλησιάζει, καὶ μὲ τὴν ὁποία ἀπειλεῖ Φαρισαίους καὶ Σαδδουκαίους ποὺ εἶχαν ἔλθει στὸν Ἰορδάνη γιὰ νὰ παρατηρήσουν τὰ τελούμενα¹⁹².

(γ) Ὑπάρχουν ἑβραϊκὲς ρίζες στὸ χριστιανικὸ Βάπτισμα;

Θὰ πρέπει κατ' ἀρχὰς νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ βαπτισματικὴ ὀρολογία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἀποκαλύπτει κάποια σχέση μεταξύ τοῦ ἑβραϊκοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος. Αὐτὸ ἰσχύει περὶ τοῦ ρήματος «βαπτίζειν» καὶ τῶν παραγῶγων του, τὰ ὁποῖα στὸν μὴ-ιουδαϊκὸ ἑλληνισμὸ οὐδέποτε εἶχαν κάποια μυστηριακὴ ἔννοια¹⁹³, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ ἰουδαιοχριστιανικὸ λεξιλόγιο¹⁹⁴. Ἀπὸ παρόμοιο λεξιλόγιο προέρχονται οἱ βαπτισματικοὶ χριστιανικοὶ ὄροι «ἀνακαίνισις», «ἀνάπλασις» καὶ «ἀναζωοποίηση»¹⁹⁵. Ἡ χριστιανικὴ χρῆσις, ἐπίσης, τῶν ὄρων σὲ παθητικὴ φωνὴ «βαπτίζεσθαι»¹⁹⁶ καὶ «ἀπολούεσθαι»¹⁹⁷ ἔχει πολὺ λίγο ἑλληνικὴ προέλευσις καὶ περισσότερο ἰουδαιοχριστιανικὴ¹⁹⁸. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκφρασις «εἰς τὸ ὄνομα» ἔχει ἑβραϊκὲς ρίζες καὶ σημαίνει τὸν τελικὸ στόχο μιᾶς τελετουργικῆς πράξεως¹⁹⁹.

Βασικὸ στοιχεῖο, ὅμως, τοῦ χριστιανικοῦ Βαπτίσματος, τὸ ὁποῖο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ βαπτισματικὰ κινήματα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννη) εἶναι ἡ ἄφεσις τῶν ἀμαρτιῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βαπτισματικοὺς καθαρμούς τῶν Ἑσσηίων καὶ τῶν Φαρισαίων, τὰ

¹⁹¹ Μτ. 3,16/Μκ. 1, 10.

¹⁹² Μτ. 3, 7. Βλ. καὶ Π.ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής...*, σ. 56-58.

¹⁹³ Βλ. Α.ΟΕΡΚΕ, «Baptô», *TWNT*, t.I, σ.580 (8-10).

¹⁹⁴ Βλ. τὴ χρῆσις τοῦ ὄρου στοὺς Ο' (Δ' Βασ.5, 14/ Σοφ.Σειρ. 34, 25/ Ιουδ. 12, 7).

¹⁹⁵ Στὸ ἀπόκρυφο κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἰωσήφ καὶ Ἀσινέθ* (προέρχεται ἀπὸ ἰουδαιοελληνιστικὸ ἱεραποστολικὸ περιβάλλον τῶν πρὸ Χριστοῦ χρόνων) διατυπώνεται ἡ προτροπὴ πρὸς τὴν Ἀσινέθ ὅτι, ἐὰν προσέλθει στὴν ἑβραϊκὴ πίστις «ἀνακαίνισθήσῃ καὶ ἀναπλασθήσῃ καὶ ἀναζωοποιηθήσῃ» (ἔκδ. Ρ.ΒΑΤΙΦΟΛ, *Le livre de la prière d'Aseneth*, ΣΤ', Paris 1889-90, σ.61, 5/ Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ J.JEREMIAS, *Jésus et les païens*, Neuchâtel-Paris 1957, σ.9, καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ C.BURCHARD, *Untersuchungen zu Joseph und Aseneth*, Tubingue 1965). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι, ἐπίσης, ἡ μαρτυρία ὅτι ἡ Ἀσινέθ ἐξομολογήθηκε τὰ ἀμαρτήματά της πρὶν εἰσελθεῖ στὴν ἑβραϊκὴ πίστις (ΒΑΤΙΦΟΛ, σ.54,21-58,11) καὶ ὅτι ἄλλαξε τὸ ὄνομά της (σ.61, 9έξ.).

¹⁹⁶ Α' Κορ. 10, 2.

¹⁹⁷ Α' Κορ. 6, 11. Καὶ γιὰ τὰ δύο ρήματα, τὸ Πρ. 22, 16 χρησιμοποιεῖ μορφὴ ἐνεργητικῆς φωνῆς.

¹⁹⁸ Βλ. τὶς θέσεις τοῦ J.LEIPOLDT, «Die altchristliche Taufe religionsgeschichtlich betrachtet», *WZU* 3(1953-54), σ.65.

¹⁹⁹ Α.ΟΕΡΚΕ, ὁ.π., σ.537/ H.L.STRACK-P.BILLERBECK, ὁ.π., t.IV. Munich 1928, σ.744.

υπόλοιπα βαπτισματικά κινήματα είχαν ως τελετουργούς ανθρώπους οι οποίοι δεν ενδιαφέρονταν για τη βαθύτερη θεολογική έννοια του βαπτίσματος πού ενεργούσαν και οι οποίοι θεωρούσαν τους βαπτισματικούς καθαρμούς ως μία θρησκευτική πρακτική πού έπρεπε να υφίσταται, ώστε να υπάρχει διάκριση από τους λαούς εκτός του Ισραήλ πού τελούσαν παρόμοια καθαρτήρια λουτρά.

Με άφορμή τη μοναδική περίπτωση ενός ιαματικού βαπτίσματος στην Π.Δ. (της θεραπείας του Ναιμάν μετά το βάπτισμα έπτάκις στον Ιορδάνη, βλ. Δ' Βασ.5,14), θα μπορούσε να γίνει παραλληλισμός με τη θεραπεία του τυφλού πού περιγράφεται στο Ιω. 9, 6-7 (ό Χριστός καλύπτει τὰ μάτια του τυφλού με πηλό και τον προτρέπει να τὰ πλήνει στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ, όποτε και θεραπεύεται). Παρόμοιο θεραπευτικό βάπτισμα σημειώνεται στο Ιω, 5, 1-18²⁰⁰.

Γ. Το Χρίσμα

α). Οί μαρτυρίες της Καινής Διαθήκης

§1 Η αρχαιότερη μαρτυρία περί μιᾶς μεταβαπτισματικῆς μεταδόσεως τῶν «δωρεῶν» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁰¹ εὑρίσκεται στίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καί, συγκεκριμένα, στόν ἐπίλογο τοῦ κηρύγματος τοῦ ἀπ. Πέτρου κατά τήν Πεντηκοστή, ὅταν προτρέπει τοὺς συγκεντρωμένους μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: *Μετανοήσατε καί βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καί λήψεσθε τήν δωρεάν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*²⁰². Ἡ πρώτη αὐτή μαρτυρία ἀναφέρεται σαφῶς στήν τέλεση τοῦ Βαπτίσματος «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ», τό ὅποιο παρέχει «τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν». Παράλληλα, ὅμως, διαφαίνεται ἡ μαρτυρία περί μιᾶς ἄλλης λειτουργικῆς πράξεως, ἡ ὅποια συνδέεται παρατακτικά («καί») μέ τή βαπτισματική τελεσιουργία. Ἡ πράξη αὐτή δέν περιγράφεται ἀπό πλευρᾶς τελετουργικῆς (ὅπως συμβαίνει μέ τό Βάπτισμα), ἀλλά ἀναφέρεται μόνο τό ἀποτέλεσμά της: ἡ «λήψη τῶν δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» ἀπό τό βαπτιζόμενο.

Θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ἡ ἔνσταση ὅτι, ἡ παραπάνω «δωρεά» συνιστᾷ ἀποτέλεσμα τοῦ Βαπτίσματος καί ὄχι μιᾶς ἄλλης λειτουργικῆς πράξεως. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, ὅμως, δέν μπορεῖ νά εὐσταθήσει, διότι ἀνατρέπεται ἀπό μία σύγχρονη της μαρτυρία: μετά τό κήρυγμα τοῦ Φιλίππου στή Σαμάρεια καί τό Βάπτισμα πολλῶν ἀνδρῶν καί γυναικῶν, οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καί Ἰωάννης μεταβαίνουν ἐκεῖ γιά νά

²⁰⁰ Σημαντικῆς οἱ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀναλύσεις τῶν A.DUPREZ (*Jésus et les Dieux guérisseurs. `A propos de Jean V*, Paris, Gabalda, 1970, σσ.162-177) καί O.CULLMANN, (*Les sacrements dans l'Évangile johannique. La vie de Jésus et le culte dans l'Église primitive*, Strasbourg 1951, σ.56).

²⁰¹ Ὅπως θά ἐκτεθεῖ παρακάτω, ἐφόσον δέν υφίστατο ἀκόμα ἡ λειτουργική πρακτική τῆς χρίσεως μέ ἅγιο Μῦρο, δέν υφίστατο καί ὁ ὅρος «Χρίσμα».

²⁰² Πρ. 2, 38.

προσευχηθῶν, ὥστε νὰ λάβουν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν βαπτιστεῖ. Τὸ κείμενο διευκρινίζει ὅτι, «τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν εἶχε κατεβεῖ σὲ κανέναν ἀπὸ αὐτούς, καὶ ἀπλῶς ἦσαν βαπτισμένοι στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου». Τότε, «καθὼς οἱ Ἀπόστολοι ἔθεταν τὰ χεῖρια ἐπάνω τους, ἐκεῖνοι ἐλάμβαναν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα»²⁰³.

Ἡ παραπάνω μαρτυρία ἀπέχει μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἀπὸ τὴ βαπτισματικὴ προτροπὴ τοῦ ἀπ. Πέτρου²⁰⁴. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἢ ἰσχύς: α) Μιᾶς μεταβαπτισματικῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἢ ὁποῖα συνδέεται μὲ τὸ Βάπτισμα, ἀλλὰ καὶ διακρίνεται ἀπὸ αὐτὸ τελετουργικά. β) Τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πράξεως αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς λήψεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τοὺς βαπτισμένους. γ) Τοῦ τρόπου ἐπιτελέσεως τῆς πράξεως αὐτῆς: ἐπίθεση τῶν χειρῶν στὶς κεφαλὰς τῶν βαπτισμένων. Ἡ ἀποστροφή τοῦ στίχου 17 (*τότε ἐπέθεσαν τὰς χεῖρας ἐπ'αὐτούς...*) πιθανὸν νὰ δηλώνει ὅτι παλαιότερα ὑφίστατο καὶ ἄλλος τρόπος μεταδόσεως τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ ἄγνωστος αὐτὸς τρόπος θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀπουσία (στὴν ὁμιλία τοῦ Πέτρου κατὰ τὴν Πεντηκοστὴ) μνείας λειτουργικῆς πράξεως γιὰ τὴ μεταβαπτισματικὴ παροχὴ τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος.

§2 Εὐρισκόμενοι στὶς πηγὲς τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χρίσματος διερωτώμαστε περὶ τῆς προελεύσεως τῆς συγκεκριμένης λειτουργικῆς πράξεως. Διότι, περὶ μὲν τοῦ Βαπτίσματος εἶναι σαφὲς ὅτι ὑπάρχει ἢ προτροπὴ τοῦ Κυρίου, ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται σὲ τελετουργικὸ γνωστὸ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἐφόσον στὴν ἑβραϊκὴ θρησκευτικὴ ζωὴ ὑφίσταντο βαπτισματικὲς τελετουργίες²⁰⁵. Ἡ λειτουργικὴ πρακτικὴ, ὅμως, τοῦ Χρίσματος δὲν ἔχει ἀντιστοιχία μὲ προηγούμενες πρακτικὲς τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας, οὔτε μὲ τίς διάφορες τελετουργικὲς χρίσεις τῆς Π.Δ.²⁰⁶. Οἱ παλαιοδιαθηκικὲς προφητεῖες, ὅμως, τόσο περὶ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Πνεύματος (τὴν ὁποῖα ἐπικαλεῖται καὶ ὁ ἀπ. Πέτρος στὸ κήρυγμά του κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς)²⁰⁷, ὅσο καὶ περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία²⁰⁸, ἀποτελοῦν προφανῶς τὴ βιβλικὴ βάση θεμελιώσεως τοῦ Χρίσματος, ὡς παροχῆς τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

²⁰³ Πρ. 8, 15-17.

²⁰⁴ Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μαρτυρεῖται στὶς Πράξεις μετὰ ἀπὸ τὸ λιθοβολισμὸ τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἐπομένως εἶναι λίγο μεταγενέστερο τοῦ 35 μ.Χ.

²⁰⁵ Βλ. στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο τῶν σχέσεων ἑβραϊκῆς καὶ χριστιανικῆς λατρείας.

²⁰⁶ Τῶν βασιλέων μὲ λάδι (Α' Βασ. 11, 15/ 16, 13// Δ' Βασ. 23, 30), τῶν ἱερέων (Εξ. 28, 37/ 29, 7 καὶ 29/ 30, 30/ 40, 13), καθὼς καὶ τῆς κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης (Εξ. 30, 22-29).

²⁰⁷ *Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεῦσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν...* (Ἰωήλ 3,1).

²⁰⁸ *Καὶ ποιήσει Κύριος Σαβαώθ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν ἐπὶ τὸ ὄρος τοῦτο. Πίνονται εὐφροσύνην, πίνονται οἶνον, χρίσονται μῦρον. Ἐν τῷ ὄρει τούτῳ παράδος ταῦτα πάντα τοῖς ἔθνεσιν· ἢ γὰρ*

Ἐπὶ τῆς βιβλικῆς αὐτῆς βάσεως ἐδράζεται καὶ ἡ πίστις τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ὅτι, ὁ Κύριος ὄχι μόνο βαπτίστηκε, ἀλλὰ δέχθηκε τὸ Χρῆσμα. Ἡ πίστις αὐτὴ διαδηλώνεται στὴν ὁμιλία τοῦ ἀπ. Πέτρου πρὸς τὸ Ρωμαῖο ἑκατόνταρχο Κορνήλιο καὶ τοὺς οἰκείους του, στὴν ὁποία τονίζεται ὅτι ὁ Θεὸς «ἔχρισε» τὸν Κύριο Πνεύματι ἀγίῳ καὶ δυνάμει²⁰⁹. Τὸ γεγονός αὐτό, ἄλλωστε, ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Κατὰ Ἰωάννην, ὅτι κατὰ τὴ Βάπτισμα τοῦ Κυρίου τὸ Πνεῦμα κατέβη ὡς περιστερὰ ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἔμεινεν ἐπ'αὐτόν²¹⁰.

Στὸ προμημονευθὲν γεγονός τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ Κορνήλιου, ἡ ἔλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπισυμβαίνει πρὶν ἀπὸ τὸ Βάπτισμα²¹¹ καὶ διαδηλώνεται ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ἀποστόλου: *Μῆτι τὸ ὕδωρ δύναται κωλύσαι τις τοῦ μὴ βαπτισθῆναι τούτους, οἵτινες τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔλαβον ὡς καὶ ἡμεῖς;*²¹² Ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Πέτρου εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν δύο πτυχῶν τῆς εισόδου στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία: Βάπτισμα μὲ νερὸ καὶ λήψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Πρόκειται περὶ τῆς ἐφαρμογῆς στὴ Λατρεία τῶν λόγων τοῦ Κυρίου πρὸς τὸ Νικόδημο περὶ «γεννήσεως» ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος²¹³.

Ἡ μετάδοση τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀμέσως μετὰ τὸ Βάπτισμα διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν ἀποτελεῖ τὸ θεολογικὸ καὶ τελετουργικὸ πλαίσιο τοῦ Χρῆματος στὴν πρώτη Ἐκκλησία. Τὸ γεγονός ὅτι, ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ πράξις ἴσχυε σὲ ὅλες τὶς νεοσύστατες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες (δηλαδὴ ἀκόμα καὶ ἐκτὸς Παλαιστίνης) μαρτυρεῖται καὶ στὸ ὑπὸ τῶν Πράξεων περιγραφόμενον γεγονός τῆς Βαπτίσεως στὴν Ἔφεσο μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο. Τὸ κείμενο ἀναφέρει ὅτι, *ἐβαπτίσθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ· καὶ ἐπιθέντος αὐτοῖς τοῦ Παύλου τὰς χεῖρας ἦλθε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ προεφήτευσεν*²¹⁴. Ἡ λειτουργικὴ πράξις ποὺ μαρτυρεῖται στὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι σαφῆς καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀντίστοιχη τῆς Σαμάρειας²¹⁵.

4. ΠΡΟΣΕΥΧΗΤΙΚΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ Α΄ Αἰ.

βουλή αὕτη ἐπὶ πάντα τὰ ἔθνη (Ἠσ. 25, 6-7)/ Ὁ θρόνος σου, ὁ Θεός, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ράβδος ἐνθύτητος ἢ ράβδος τῆς βασιλείας σου. Ἠγάπησας δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν· διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεός, ὁ Θεός μου, ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου (Ψαλμ. 44, 7-8).

²⁰⁹ Πρ. 10, 38.

²¹⁰ Ἰω. 1,32/ Πρβλ. καὶ Μτ. 3,16/ 1,9// Λκ. 3,22.

²¹¹ Ἔτι λαλοῦντος τοῦ Πέτρου τὰ ρήματα ταῦτα ἐπέπεσε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον (Πρ. 10,44).

²¹² Πρ. 10, 47.

²¹³ Ἰω. 3,5.

²¹⁴ Πρ. 19, 5-6.

²¹⁵ Βλ. τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τῶν P.CAMELOT («La Théologie de la Confirmation...», σ.79) καὶ J.LÉCUYER («La Confirmation...», σ. 24).

Α. Ἡ προσευχή τοῦ Ἰησοῦ- Προσευχή τῆς πρώτης Ἐκκλησίας

Ὅταν ὁ HEILER ἔγραφε ὅτι, «διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἀρχίζει μία καινούργια ἐποχή στήν προσευχή»²¹⁶, ἐξέφραζε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν ἔναρξη τῆς νέας λατρείας. Εὐρισκόμαστε σὲ μία πολὺ εὐαίσθητη χρονικὴ συγκυρία: ἡ προσευχή τοῦ Ἰησοῦ ἀρχίζει νὰ λειτουργεῖ ὡς ὁδοδείκτης γιὰ τὴν προσευχή τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἡ παρούσα ἐνότητα θὰ προσεγγίσει τὸ γεγονός αὐτό, χωρὶς νὰ διεκδικεῖ τὶς ἐρευνητικὲς προδιαγραφές μιᾶς αὐστηρῆς βιβλικῆς μελέτης τοῦ θέματος τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ στήν Καινὴ Διαθήκη. Ἡ Ἱστορία, ὅμως, τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας ὀφείλει νὰ ἐμβαθύνει στὸ συγκεκριμένο θέμα ἀπὸ τὴ δική της πλευρά, αὐτὴν τῆς διερευνήσεως τῆς λειτουργικῆς πράξεως στήν πρώτη Ἐκκλησία.

(α) Προσευχητικὰ κείμενα τοῦ Ἰησοῦ

§1 Παραθέτουμε ἓνα πρῶτο κείμενο προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ, ἐφόσον (βέβαια) δὲν ὑπάρχει δυνατότητα χρονολογικῆς ταξινομήσεως τῶν προσευχῶν αὐτῶν.

Τὸ περιεχόμενο τῆς προσευχῆς εἶναι τὸ ἴδιο, ἀλλὰ οἱ δύο εὐαγγελιστὲς τοποθετοῦν τὴν προσευχή σὲ διαφορετικὴ συγκυρία. Ὁ μὲν Ματθαῖος τὴν ἐντάσσει σὲ κήρυγμα τοῦ Κυρίου «πρὸς τοὺς ὄχλους» (ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν), ὁ δὲ Λουκᾶς τὴν παραθέτει ὡς προσευχή εὐχαριστίας τοῦ Κυρίου, ὅταν οἱ ἑβδομήκοντα μαθητὲς ἐπέστρεψαν ἀπὸ κάποια ἀποστολή καὶ τοῦ ἀνεκοίνωσαν ὅτι «τὰ δαιμόνια ὑποτάσσονταν στὸ ὄνομά Του» (ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἠγαλλιάσατο τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ καὶ εἶπεν):

*Ἐξομολογοῦμαί σοι, πάτερ, Κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅτι ἀπέκρυσας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπίοις· ναὶ ὁ Πατήρ, ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἔμπροσθέν σου*²¹⁷.

Ἡ βαθύτερη ἐρμηνεία κάποιων λέξεων τῆς προσευχῆς εἶναι προφανῆς: τὸ «ἐξομολογοῦμαί σοι» εἶναι ἔκφραση παλαιοδιαθηκικῆ, στήν ὁποία ἐκφράζεται ἡ δοξολογία πρὸς τὸ Θεὸ²¹⁸ («τὸν Κύριο τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς») γιὰ τὶς εὐεργεσίες Του²¹⁹, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στοὺς «σοφοὺς»

²¹⁶ *Gebet*, σ.239.

²¹⁷ Μτ. 11, 25-26/ Λκ. 10, 21. Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι, καὶ στήν προσευχὴ-δοξολογία τῆς Ἐλισάβετ προηγεῖται ἡ «πλήρωση ἀπὸ τὸ ἅγιο Πνεῦμα» (Λκ. 1, 41).

²¹⁸ Περὶ τῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίου ὡς δοξολογίας πρὸς τὸ Θεὸ, βλ. Mgr. CASSIEN, «La prière dans le Nouveau Testament»..., σ.21.

²¹⁹ Ψαλμ. 17, 50/ Σοφ.Σιφ. 51,1.

υποδηλώνει προφανώς τούς έρμηνευτές του Νόμου. Αλλά και ή έκφραση «έγένετο εὐδοκία ἔμπροσθέν σου» παραπέμπει σέ έβραϊκά πρότυπα²²⁰.

Τά θέματα, τά όποία προβάλλονται στή μικρή αὐτή προσευχή του Κυρίου, είναι ό σύνδεσμός Του με τον Πατέρα, ή έμμεση αναφορά στή θεία και ανθρώπινη φύση Του καθώς και ή μεσσιανική αποστολή Του «διά τής εὐδοκίας» του Πατρός Του, ενῶ με παρόμοιο τρόπο προσευχήθηκε ό Ίησους και σε άλλες περιστάσεις²²¹. Πρόκειται περι θεμάτων, τά όποία χαρακτηρίζουν έκτοτε τή χριστιανική προσευχή²²². Διαπιστώνουμε, δηλαδή, τήν έναρξη διαμορφώσεως του περιεχομένου τής χριστιανικής προσευχής· αν και ή συγκεκριμένη προσευχή του Κυρίου δεν εντάχθηκε αὐτούσια στις προσευχές τής αποστολικής περιόδου, πρέπει όμως να θεωρηθεῖ ως μία από τις «μητρες», εντός των όποιων κυοφορήθηκε ή λειτουργική προσευχή τής πρώτης Έκκλησίας.

§2 Το βασικότερο και γνωστότερο προσευχητικό κείμενο του Κυρίου είναι αὐτό που διασώθηκε υπό το όνομά Του (Κυριακή προσευχή)²²³. Και στις δύο παραδόσεις του κειμένου²²⁴, είναι σαφές ότι υπάρχουν δύο εὐλογίες: μία εισαγωγική και μία επιλογική²²⁵ (εάν, βεβαίως, δεχθούμε τήν μαρτυρία κάποιων από τά χειρόγραφα του κατά Ματθαῖον, σύμφωνα με τά όποία ή προσευχή ολοκληρώνεται με τήν εὐλογία «ὅτι σου ἔστιν ή βασιλεία, ή δύναμις και ή δόξα εις τους αιῶνας. Αμήν»).

²²⁰ Βλ. J. BONSIRVEN, *Les enseignements...*, σ.426/ G. DALMAN, *Die Worte...*, σσ. 142, 173.

²²¹ Η «κατευλόγηση» των παιδιών (Μκ. 10,16) υποδηλώνει μία προσευχή «εὐλογίας», ενῶ παρόμοια εὐχή απευθύνει ό Ίησους λίγο πριν από τήν ανάσταση του Λαζάρου (Πάτερ, εὐχαριστῶ σοι ότι ἤκουσάς μου. Εγώ δε ἤδειν ότι πάντοτε μου ἀκούεις, αλλά δια τον ὄχλον τον περιστῶτα εἶπον, ἵνα πιστεύσωσιν ότι σὺ με ἀπέστειλας, Ἰω. 11, 41-42). Περι τής προσευχής αὐτῆς είναι αξιοσημείωτο ότι ό Ίησους στρέφεται πρώτα στον οὐρανό και, ἀκολουθῶς, προσεύχεται. Πρόκειται για έβραϊκή συνήθεια (πρβλ. Ψαλμ. 122,1/ Α' Ἐσθρ. 4,58), ή όποία μαρτυρεῖται και σε άλλες περιπτώσεις προσευχών του Ίησού (πρβλ. Μκ. 6,41/ 7,34) και ή όποία διασώθηκε στον τρόπο προσευχών τής χριστιανικής λατρείας. Η συγκεκριμένη εὐχή του Ίησού, πάντως, δεν περιέχει κάποιο αίτημα προς το Θεό, αλλά αποτελεί μία όμολογία τής Θεότητας του Ίησού, ή όποία απευθύνεται στον «περιστῶτα ὄχλο».

²²² Τά θέματα αὐτά εξαίρονται ως βασικά συστατικά τής πρωτοχριστιανικής προσευχής από τον J. NIELEN, *Gebet und Gottesdienst...*, σσ. 6-7.

²²³ Θεωρούμε πολὺ ἐπιτυχή τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανὸ ὡς «breviarium totius Evangelii» («εὐχολόγιο»- προσευχητικὸ κείμενο- «όλόκληρου του Εὐαγγελίου/ *De oratione* 8, *PL*, 1, 1165). Περι τής χρήσεως τής Κυριακῆς προσευχῆς στή Λατρεία, βλ. ΖΑΦΕΙΡΗ, «Αρχαία παραλλαγή...», σσ. 34-35.

²²⁴ Λκ. 11, 2-4/ Μτ. 6, 9-13. Στὸ κατά Ματθαῖον ή Κυριακή προσευχή εντάσσεται στήν ἐπὶ του ὄρους ὁμιλία, ενῶ στὸ κατά Λουκᾶν παρατίθεται στή συνάφεια μιᾶς ἀπαντήσεως πρὸς τους μαθητές, ὅταν ἐκείνοι τον ἐρώτησαν περι του τρόπου με τον ὁποῖο ἔπρεπε να προσεύχονται.

²²⁵ Παρόμοια είναι ή δομή τής προσευχῆς του Δαυὶδ στὸ Α' Παραλ. 29, 10-20.

Υπάρχουν σημεία στην Κυριακή προσευχή, τὰ ὅποια θὰ πρέπει νὰ ἀξιολογηθοῦν σὲ σχέση μὲ τὴ μεταγενέστερη προσευχητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

(I) Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς «Πατέρα» μαρτυρεῖται τόσο στὴ βιβλική²²⁶ ὅσο καὶ στὴν προσευχητικὴ ἑβραϊκὴ παράδοση²²⁷. Ἡ ἀντωνυμία, ὅμως, «ἡμῶν» τονίζει περισσότερο τὸ σύνδεσμο τῆς προσευχόμενης κοινότητας, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Τονίζει, ὅμως, καὶ ἕνα σύνδεσμο τῆς κοινότητας μὲ τὸ Θεό, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸν ποὺ διαδήλωνε ἢ χρησιμοποίησε τοῦ ὄρου «Πατέρας» στὰ προσευχητικὰ κείμενα τοῦ Ἰσραήλ²²⁸.

(II) Παρομοίως μαρτυροῦνται στὴν ἑβραϊκὴ λατρεία οἱ ἔννοιες τοῦ Θεοῦ «ποὺ εἶναι στὸν οὐρανὸ»²²⁹, τοῦ «ἀγιασμοῦ τοῦ ὀνόματός Του» καὶ τοῦ «ἐρχομοῦ τῆς Βασιλείας Του»²³⁰. Ἡ νέα, ὅμως, διάσταση (ἢ ὅποια καταχωρίζεται στὴν προσευχὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας) εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἀγιασμοῦ. Στὴν «ἀρχιερατικὴ προσευχὴ» Του ὁ Κύριος παρακαλεῖ τὸ Θεὸ Πατέρα νὰ «ἀγιάσει τοὺς μαθητὲς μέσα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τοῦ λόγου» Του καὶ προσθέτει ὅτι, *ἐγὼ ἀγιάζω ἐμαντόν, ἵνα ὧσιν καὶ αὐτοὶ ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ*²³¹.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ὁ «ἀγιασμός τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ» θὰ λάβει πλέον στὴ χριστιανικὴ προσευχὴ μία νέα διάσταση: τὴν ἐκπλήρωση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου. Ἔτσι, δημιουργεῖται μία νέα προσευχητικὴ παράδοση περὶ τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀγιασμοῦ τοῦ Θεοῦ», βασικὴ γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀντίστοιχη ὀρολογία σὲ προσευχὲς τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

(III) Τὸ «θέλημα τοῦ οὐρανοῦ» εἶναι ἔννοια γνωστὴ στὴν Π.Δ. (Α' Μακ. 3, 60) καθὼς καὶ αὐτὴ τοῦ «ἐπιούσιου ἄρτου» (Παρ. 30,8). Περισσότερο ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν προσευχὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας εἶναι τὸ θέμα τῆς «ἀφέσεως τῶν ὀφειλημάτων» ἀπὸ τὸ Θεό, ὑπὸ τὴν

²²⁶ Δευτ. 32,6/ Ἠσ. 63,16: ὁ Θεὸς εἶναι ὁ «Πατέρας τοῦ Ἰσραήλ» καὶ οἱ Ἰσραηλίτες εἶναι τὰ τέκνα του.

²²⁷ C. DI SANTE, *La Prière d'Israël...*, σ. 27. Τὴν ἐξάρτηση τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ἀπὸ ἑβραϊκὰ προσευχητικὰ πρότυπα τονίζει (μὲ ἀρκετὴ ὑπερβολή) ὁ I. ELBOGEN (*Der jüdische Gottesdienst in seiner geschlichen Entwicklung*, Hildesheim 1964, σ.93).

²²⁸ J. JEREMIAS, *Paroles de Jésus...*, σσ. 83-87, ὅπου γίνονται ἐπισημάνσεις περὶ τῆς ἔννοιας τοῦ ἀραμαϊκοῦ ὄρου «abba» («μπαμπά»), ὁ ὁποῖος ἐκφράζει μεγαλύτερη οἰκειότητα τοῦ προσευχόμενου πρὸς τὸ Θεό, ἀπ' ὅτι ὁ ὄρος «πατέρας».

²²⁹ H. BIETENHARD, *Die himmlische Welt...*, σσ. 77-80.

²³⁰ Βλ. H. DANBY, *The Mishnah (Translated from the Hebrew with introduction and brief explanatory notes)*, Jérusalem 1933. Περὶ τῆς ἔννοιας τοῦ ἀγιασμοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ στὴν Π.Δ., βλ. Γεζ. 36, 23/ Ψαλμ. 110, 9.

²³¹ Γω. 17, 17 καὶ 19.

προϋπόθεση να υπάρξει «συγχώρηση πρὸς τοὺς ὀφειλέτες». Τὴν ἴδια ἀλήθεια διδάσκει –σὲ συνάφεια μὲ τὸ θέμα τῆς προσευχῆς- ὁ Κύριος σὲ ἄλλη περίσταση²³², ἐνῶ ἡ ἴδια διδασκαλία ὑποδηλώνεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ Κυρίου σχετικὰ μὲ τὴν προσφορὰ δώρων στὸ θυσιαστήριον²³³.

Ἡ βιβλικὴ προτροπὴ *ἄφες ἀδίκημα τῷ πλησίον σου, καὶ τότε δεηθέντος σου αἱ ἁμαρτίαι σου ληθήσονται* (Σοφ.Σιω. 28,2) ἦταν ἐντεταγμένη στὴν τελετὴ ἑορτασμοῦ τοῦ *yom Kippur*²³⁴. Παρόμοια, ὅμως, ἦταν καὶ ἡ ραββινικὴ ἐρμηγεία περὶ τῆς σχέσεως προσευχῆς καὶ ἀφέσεως τῶν «ὀφειλῶν τοῦ πλησίον», μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παροχὴ συγγνώμης «ἀπὸ τὸν Ὑψιστο»²³⁵. Θεωρώντας τὸ κείμενο τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ὡς πρότυπο γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς προσευχητικῆς παραδόσεως, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ χρῆση τοῦ πληθυντικοῦ («ἡμῖν», «ἡμῶν», «ἡμεῖς») συνέβαλε στὴ δημιουργία μιᾶς σημαντικῆς ἔννοιας γιὰ τὴ χριστιανικὴ προσευχή: τῆς συνειδητοποίησης ὅτι ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ μία νέα κοινότητα προσευχῆς, δηλαδή ὅτι ἡ προσευχὴ ἀποτελοῦσε τὸ συνδετικὸ κρίκο τῶν μελῶν τῆς πρώτης Ἐκκλησίας²³⁶.

(IV) Τὸ αἶτημα τῆς «μὴ εἰσόδου στὸν πειρασμό» καὶ τῆς «ρύσεως ἀπὸ τὸν πονηρὸ» συνδυάζεται μὲ τὸ θέμα τῆς προσευχῆς καὶ στὴ μαρτυρία περὶ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ στὴ Γεθσημανή²³⁷. Στὴν Π.Δ. καὶ στὴν ἐβραϊκὴ προσευχητικὴ παράδοση, ἐνῶ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀντίθεσης δυνάμεως, πουθενὰ ὅμως δὲν μαρτυρεῖται προσευχὴ πρὸς τὸ Θεὸ γιὰ νὰ διαφυλάξει ἀπὸ τὴ δύναμη αὐτὴ τὸν προσευχόμενον²³⁸.

Ἡ νέα προσευχητικὴ παράδοση, τὴν ὁποία ἐγκαινιάζει ὁ Κύριος στὸ συγκεκριμένο θέμα, φαίνεται ὅτι ἐνσωματώθηκε στὴ συνείδηση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων²³⁹. Ἡ εὐρεία χρησιμοποίησή της κατ'ἀρχὰς μὲν στὴν ἰδιωτικὴ προσευχὴ καὶ, ἀκολούθως, στὴ μεταγενέστερη λειτουργικὴ πράξη καταδεικνύει, μὲ τὸ χαρακτηριστικότερο τρόπο, τὴ διαδικασία γενέσεως τῆς προσευχῆς στὴ χριστιανικὴ Λατρεία.

²³² Πρβλ. Μκ. 11, 25: *Καὶ ὅταν στήκητε προσευχόμενοι, ἀφίετε εἴ τι ἔχετε κατὰ τινος, ἵνα καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀφῆ τὰ παραπτώματα ὑμῶν.*

²³³ Πρβλ. Μτ. 5, 23-24.

²³⁴ C. DI SANTE, *La Prière d'Israël...*, σ.29.

²³⁵ Βλ. στὴ Midrash *Tanhuma Genesis*, ὅπως καταγράφεται στὴν ἔκδοση *The Prayers of Jesus...*, σ.13.

²³⁶ A. HAMANN, *La Prière...*, σσ. 124έξ. Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι, ἡ συγκεκριμένη ἰδέα τροφοδοτεῖ θεολογικὰ τὴν πρώτη Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων (πρβλ. Ἰακ. 2,13: *Ἡ γὰρ κρίσις ἀνέλεος τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος· κατακαυχᾶται ἔλεος κρίσεως*).

²³⁷ Πρβλ. τὴν προτροπὴ πρὸς τοὺς μαθητὲς, *Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν* (Μτ. 26, 41/ Μκ 14, 38/ Λκ. 22, 46).

²³⁸ A. HAMANN, *La Prière...*, σσ. 125.

²³⁹ Πρβλ. Ἰακ. 1,13/ Β' Τιμ. 4, 18.

(β) Η περί προσευχῆς διδασκαλία

Ἡ παρούσα ἐνότητα θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ κάποια σημεία ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς, τὰ ὁποῖα θεωροῦμε ὅτι ἀπετέλεσαν ὁδοδείκτες στὴν ἐξελικτικὴ πορεία διαμορφώσεως τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς στὴν πρώτη Ἐκκλησία.

(I) Ἐνα πρῶτο σημεῖο στὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς, τὸ ὁποῖο θεωροῦμε ὅτι ἐπέδρασε στὴ μετέπειτα διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς, εἶναι τὸ Μτ. 5, 44έξ: *Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν· ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς, ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους...ἔσσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι ὡς ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν.*

Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἐχθρὸ μαρτυρεῖται ὡς ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν Π.Δ.²⁴⁰, μὲ ἐξαίρεση κάποιους Ψαλμοὺς ποὺ εἶχαν συντεθεῖ σὲ χρόνους διώξεων τοῦ Ἰσραήλ, καὶ οἱ ὁποῖοι ἀπευθύνουν κατάρες πρὸς τοὺς «ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ»²⁴¹. Οὐδεμία μαρτυρία, ὅμως, ὑπάρχει περὶ λειτουργικῆς (συλλογικῆς) προσευχῆς ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν. Ὁ Κύριος ἐφαρμόζει στὴν προσευχητικὴ πράξη τὴ διδασκαλία του στὸ Μτ. 5, 44έξ.²⁴² καὶ ἡ πρώτη Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων φαίνεται ὅτι εἶχε συνειδητοποιήσει τὴ διδασκαλία αὐτή, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν προσευχὴ τοῦ Πρωτομάρτυρα Στέφανου (Πρ. 7,60).

Στὴ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς προσευχητικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, τὸ νέο αὐτὸ στοιχεῖο περὶ προσευχῆς ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν ἔμελλε νὰ ἐνσωματωθεῖ σὲ πολλὲς μορφές προσευχῶν. Ἡ ἀναφορὰ μας, ἐπομένως, στὴ συγκεκριμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου καταδεικνύει τὶς ρίζες γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ καταχωρίστηκαν στὴ λειτουργικὴ προσευχή.

(II) Δύο στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς, τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύονται ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου, εἶναι ἡ ἀποφυγὴ στὴν προσευχὴ ἀφενὸς μὲν τῆς ὑποκρισίας²⁴³, ἀφετέρου δὲ τῆς «βαττολογίας»²⁴⁴. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Κύριος καταδικάζει τὴν αὐτοπροβολὴ ποὺ ἐπιδιώκει ὁ προσευχόμενος διὰ τῆς προσευχῆς, ἐνῶ στὴ δεύτερη

²⁴⁰ Στὴν Π.Δ. διατυπώνονται προτροπὲς γιὰ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἐχθροὺς (πρβλ. Ἐξ. 23,4/ Λευ. 19, 17-18/ Παρ. 24, 17 καὶ 29/ Σοφ. Σιρ. 28, 6-7) καὶ καταγράφονται παραδείγματα παρόμοιας ἀγάπης (πρβλ. Γεν 45, 1-15/ Α' Βασ. 24 καὶ 26/ Δ' Βασ. 6, 21).

²⁴¹ Πρβλ. Ψαλμ. 16, 13-14/ 27,4/ 30, 18-19/ 39, 15-16/ 51,7/ 108, 1-20/ 136, 8-9/ 138, 21-22.

²⁴² Ἀναφερόμαστε στὴν προσευχὴ τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ (Λκ. 23, 34).

²⁴³ Μτ. 6, 5-6.

²⁴⁴ Μτ. 6, 7-8.

περίπτωση καταδικάζει τὴν πολυλογία τῆς προσευχῆς, καταλήγοντας σ' ἓνα πολὺ σημαντικό στοιχείο γιὰ τὴ χριστιανικὴ προσευχή: οἶδεν γὰρ ὁ πατήρ ὑμῶν ὧν χρεία ἔχετε πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν (στὸ κατὰ Ματθαῖον, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ ἀκολουθεῖ ἡ παράθεση τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ὡς προσευχητικοῦ προτύπου ἀποφυγῆς τῆς «βαττολογίας»).

Κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο προτροπὲς τοῦ Κυρίου προδιαγράφει τὴ διαφοροποίηση τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς ἀπὸ προηγούμενες μορφές προσευχῆς: στὸ Μτ. 6, 5-7 ἡ χριστιανικὴ προσευχὴ ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸν τρόπο προσευχῆς κάποιων Ἑβραίων²⁴⁵, ἐνῶ στὸ Μτ. 6, 7-8 διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο προσευχῆς τῶν «ἐθνικῶν». Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι, καὶ οἱ δύο προτροπὲς ἐντάσσονται στὴν ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλία, ἐκεῖ ὅπου παραδόθηκαν οἱ βασικὲς ἀρχές τῆς χριστιανικῆς ζωῆς²⁴⁶.

Ἡ διδασκαλία περὶ ἀποφυγῆς τῆς ὑποκρισίας κατὰ τὴν προσευχὴ ἀφορᾷ, κυρίως, στὴν προσωπικὴ (ἀτομικὴ) προσευχὴ καὶ, ὡς ἐκ τούτου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς στὴ διαμόρφωση τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διδασκαλία, ὅμως, περὶ ἀποφυγῆς τῆς βαττολογίας ἔχει παλαιδιαθητικὲς ρίζες²⁴⁷ καὶ ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία τῆς λατρείας, ἐφόσον ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενο τῆς προσευχῆς²⁴⁸.

Ἡ συγκεκριμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου, ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ ἀπετέλεσε παράγοντα διαμορφώσεως ἐνὸς λιτοῦ καὶ λογικοῦ περιεχομένου τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Κυρίου, ἄλλωστε, ὅτι ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ αἰτήματα πρὶν αὐτὰ διατυπωθοῦν, ἀποτελεῖ γιὰ τὴ χριστιανικὴ λατρεία ἓνα βασικὸ κριτήριο συνθέσεως τῶν εὐχῶν τῆς καὶ δημιουργία τῆς λαμπρῆς προσευχητικῆς τῆς παραδόσεως. Γι' αὐτὸ ἡ βαττολογία εἶναι ἄχρηστη, ἐφόσον ὁ Θεὸς εἶναι ζωντανὸς καὶ παρῶν στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐθνικούς, οἱ ὁποῖοι

²⁴⁵ Γι' αὐτὸ συναφῆς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ περὶ προσευχῆς διδασκαλία τοῦ Κυρίου στὴν παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου (Λκ. 18, 9-14).

²⁴⁶ Βλ. Μ. ΣΙΩΤΗ, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρους ὁμιλίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθήνα 1986.

²⁴⁷ Στὸν Ἡσαΐα καταδικάζεται ἡ «πλήθυνση τῆς δεήσεως» (δηλαδὴ ἡ πρόσθετη ἄκριτων στοιχείων στὴν προσευχὴ) ἐφόσον αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ ἁμαρτωλοὺς ἀνθρώπους (1, 15), ἐνῶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ προσευχὴ τῶν ἱερέων τοῦ Βάαλ «ἀπὸ τὸ πρωῖ ἕως τὸ μεσημέρι» (δηλαδὴ προσευχὴ, τὴν ὁποία συνεχῶς ἐπιμήκυναν οἱ εἰδωλολάτρες ἱερεῖς/ Γ' Βασ. 18, 26). Βλ. καὶ F. HEILER, *Das Gebet...*, σσ. 154-155, 231, 484-485).

²⁴⁸ Μία ἀπὸ τὶς ἐννοιες τοῦ ρήματος «βαττολογεῖν» εἶναι καὶ ἡ «μωρολογία», δηλαδὴ τὸ ἀσαφές καὶ παράλογο περιεχόμενο τοῦ λόγου (βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικὸ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, σ. 360). Ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐννοιολογικὲς πτυχὲς τοῦ ὅρου, ὅπως «πολυλογία», «φλυαρία», «ἐπανάληψη τῶν ἰδίων λόγων», «κενολογία», μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς (περὶ τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, βλ. Α. ΓΙΑΝΝΑΡΗ, *Ἑλληνικὸν Λεξικόν*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1891, σ. 369/ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικόν*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1964, σ. 1371).

αισθάνονταν την ανάγκη βαπτολογίας, εφόσον οι θεότητες τους ἦσαν ἀνύπαρκτες²⁴⁹.

(III) Ἡ βεβαιότητα πού παρέχει ἡ προσευχή στὸν προσευχόμενο διαδηλώνεται, ἐπίσης, μέσα ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς:

*Αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν, ζητεῖτε καὶ εὕρησετε, κρούετε καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν. Πᾶς γὰρ ὁ αἰτῶν λαμβάνει καὶ ὁ ζητῶν εὕρισκει καὶ τῷ κρούοντι ἀνοιγήσεται. Ἦ τις ἐστὶν ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος, ὃν αἰτήσῃ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἄρτον, μὴ λίθον ἐπιδώσῃ αὐτῷ; Ἦ καὶ ἰχθὺν αἰτήσῃ, μὴ ὄφιν ἐπιδώσῃ αὐτῷ; Εἰ οὖν ὑμεῖς πονηροὶ ὄντες οἴδατε δόγματα ἀγαθὰ διδόναι τοῖς τέκνοις ὑμῶν, πόσῳ μᾶλλον ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν οὐρανοῖς δώσει ἀγαθὰ τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν;*²⁵⁰.

Στὸ κατὰ Λουκᾶν ἡ συγκεκριμένη διδασκαλία ἀκολουθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν Κυριακὴ Προσευχή, τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιστέγασμα (κείμενο προσευχῆς- ἐκφραση βεβαιότητας περὶ παροχῆς ἀπὸ τὸ Θεὸ τῶν αἰτημάτων). Ἀλλὰ καὶ στὸ κατὰ Ματθαῖον, ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία ἀποτελεῖ μία περαιτέρω ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν Κύριο τῶν προηγούμενων πτυχῶν στὴ διδασκαλία του περὶ προσευχῆς.

Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ παραλλαγή τοῦ κειμένου στὸ κατὰ Λουκᾶν, ὅπου μαρτυρεῖται ὅτι ὁ «οὐράνιος πατέρας» θὰ δώσει «τὸ ἅγιο Πνεῦμα» (καὶ ὄχι «ἀγαθὰ») σὲ ὅσους τὸ ζητήσουν διὰ τῆς προσευχῆς (11, 13). Ἡ προσευχή, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Θεὸς παρέχει στοὺς προσευχόμενους τὸ ἅγιο Πνεῦμα εἶναι (μὲ μία μεταγενέστερη τῆς Καινῆς Διαθήκης ὀρολογία) ἡ «λειτουργικὴ προσευχή». Ἐπομένως, ἡ συγκεκριμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς εὕρσκεται σὲ συνάφεια μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα χαρακτηριστικὰ τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς, δηλαδή τὸ αἶτημα γιὰ τὴν κατάπεμψη τοῦ Πνεύματος.

Ἡ παραπάνω πτυχή τῆς περὶ προσευχῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν διδασκαλία Του ὅτι ὁ ἴδιος θὰ ἱκανοποιήσει κάθε αἶτημα προσευχῆς, ἡ ὁποία θὰ ἀπευθύνεται στο ὄνομά Του· τονίζει, μάλιστα, ὅτι ἡ προσευχή αὐτὴ θὰ ἀποτελεῖ «δόξα τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ Υἱῷ»²⁵¹. Ὁ μεσιτικὸς ρόλος τοῦ Κυρίου στὴν προσευχή μαρτυρεῖται καὶ στὴ διδασκαλία του ὅτι, ὁ Θεὸς- Πατέρας θὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἶτημα τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία θὰ ἐπικαλεῖται τὸ ὄνομα τοῦ Υἱοῦ²⁵². Τὸ τελευταῖο

²⁴⁹ Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, βλ. P. BEAUCHAMP, «Προσευχή», στ. 861.

²⁵⁰ Μτ. 7, 7-11. Πρβλ. καὶ Λκ. 11, 9-13 (συνοπτικὴ παράθεση τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας τοῦ Κυρίου, βλ. Μκ. 11, 24). Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ μαρτυρία τῆς ἴδιας ἀλήθειας στὸν Ἡσαΐα: *Καὶ ἔσται πρὶν κεκράξαι αὐτοὺς ἐγὼ ἐπακούσομαι αὐτῶν, ἔτι λαλούντων αὐτῶν ἐρῶ· τί ἐστίν;* (65, 24).

²⁵¹ Πρβλ. Ἰω. 14, 13-14.

²⁵² Ἰω. 15, 16/ 16, 23. Στὴν τελευταία μαρτυρία ὁ Κύριος ἐπισημαίνει ὅτι, ἡ ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τῆς προσευχῆς «στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου» συνδέεται μὲ «ἐκείνη τὴν ἡμέρα»,

αυτό σημείο ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει κεντρικὸ ἄξονα στὴ μεταγενέστερη λειτουργικὴ προσευχή.

(IV) Ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς, ἐνδιαφέρουσα πτυχή γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Λατρείας θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ Μτ. 18, 19-20: *Πάλιν λέγω ὑμῖν ὅτι ἐὰν δύο συμφωνήσωσιν ἐξ ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς περὶ παντὸς πράγματος οὗ ἐὰν αἰτήσωνται. Γενήσεται αὐτοῖς παρὰ τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς. Οὗ γὰρ εἰσιν δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἶμι ἐν μέσῳ αὐτῶν.*

Εἶναι σαφές ὅτι, ἐνῶ ὅλες οἱ προηγούμενες πτυχές τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς ἀφοροῦσαν κατὰ βάση στὴν ἀτομικὴ προσευχή²⁵³, ἡ ἐν λόγῳ μαρτυρία ἀναφέρεται στὴ συλλογικὴ (δηλαδὴ τὴ λειτουργικὴ) προσευχή. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μαρτυρίας αὐτῆς εἶναι ὅτι ἐντάσσεται σὲ ἓνα τμῆμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου σχετικὸ μὲ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν²⁵⁴. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει κάποια ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ χριστιανικὴ Λατρεία, ἀφοῦ στὸ στ. 17 γίνεται σαφῆς λόγος περὶ «Ἐκκλησίας», δηλαδὴ περὶ τῆς κοινότητος τῶν πιστευόντων.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι «ἡ σύναξη τῶν δύο ἢ τριῶν²⁵⁵ στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου» καὶ ἡ προσευχή της εἶναι συλλογικὴ· στὴ συλλογικότητα αὐτῆ, ἄλλωστε, στηρίζεται- σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου- ἡ δύναμη τῆς συγκεκριμένης προσευχῆς. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ σύναξη δημιουργεῖ τὴ συνάφεια μεταξὺ κοινῆς πίστεως καὶ προσευχῆς: τὸ αἶτημα πρὸς τὸ Θεὸ διατυπώνεται μέσα ἀπὸ τὴν κοινὴ πίστη τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐγγυᾶται τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς²⁵⁶.

Τὸ Μτ. 18, 19-20 ἀποτελεῖ τὸ μεταίχιμο ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ προσευχῆς καὶ στὴν ἐμφάνιση τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ προσευχή στὴν ἀποστολικὴ κοινότητα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διδασκαλία Του περὶ προσευχῆς. Καὶ οἱ δύο παράμετροι, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Λατρείας τὸ ἀδιάσπαστο θεμέλιο ἔρευνας τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς

δηλαδὴ τὴν περίοδο μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση (βλ. καὶ τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ P. HURBY, *Discours de Jésus après la Cène*, Paris 1932, σ.119).

²⁵³ Τὶς παραθέσαμε, ὅμως, διότι ὅλες αὐτὲς (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς) γνωρίζουμε ὅτι ἀπέβησαν κριτήρια δημιουργίας τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς.

²⁵⁴ Μτ. 18, 15-18, 21-22.

²⁵⁵ Συμβολικὴ ἔκφραση γιὰ τὴ δήλωση τοῦ συλλογικοῦ στοιχείου, τοῦ ἀντίθετου μὲ τὸ ἀτομικό.

²⁵⁶ Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτῆ θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ Μτ. 21,22 (*Καὶ πάντα ὅσα ἐὰν αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ πιστεύοντες λήψετε*). Πρβλ. καὶ Μκ. 11, 23. Περὶ τῆς συναφείας αὐτῆς, βλ. P. BEAUCHAMP, «Προσευχή», στ. 861.

στην πρώτη Ἐκκλησία. Αποτελοῦν, ἐπίσης, τὴν ἀπόδειξη καὶ διαδήλωση τοῦ θεοῖδρουτου χαρακτήρα τῆς προσευχῆς, δηλαδή τὴ μαρτυρία ὅτι ἡ δομὴ, τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ θεολογία τῆς προσευχῆς στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας πηγάζουν ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου καὶ, ἐπομένως, ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ σωτηριώδους ἔργου Του. Αὐτὸς εἶναι ὁ «ὀμφάλιος λῶρος» ποὺ συνδέει τὴ λειτουργικὴ προσευχὴ μὲ τὴ διδαχὴ τοῦ Κυρίου, σὲ πείσμα ὀρισμένων θεολογικῶν τάσεων (κυρίως ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ Προτεσταντισμοῦ), οἱ ὁποῖες θεωροῦν τὰ τῆς Λατρείας ὡς «ἐπιγεννήματα» τοῦ Κυρίου, δηλαδή ὡς πρωτοβουλίες τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καὶ, ἐπομένως, ὡς ἀνθρώπινα (καὶ γι' αὐτὸ ἀπορριπτέα) δημιουργήματα.

Β. Κείμενα προσευχῆς στὴν ἀποστολικὴ κοινότητα

Στόχος τῆς παρούσας ἐνότητας εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς προσευχῆς μέσα ἀπὸ τὰ πρῶτα καινοδιαθηκικά κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν τὴν προσευχητικὴ πράξη τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας (*Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, Παῦλος)²⁵⁷. Μέσα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν, ὁ στόχος εἶναι ἡ καταγραφή τῶν προσευχῶν στίς πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες, τόσο τοῦ περιεχομένου τους, ὅσο καὶ τοῦ γενικότερου πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποῖου δημιουργήθηκαν καὶ παρέμειναν σὲ ἰσχύ.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ὡς πυρῆνα της (ἢ ὡς ἄξονά της) αὐτὸ ποὺ τονίστηκε σὲ προηγούμενη ἐνότητα: ὅτι ἡ προσευχὴ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ συστατικὸ τῆς Λατρείας. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτή, ἡ παρούσα ἐνότητα διερευνᾷ βασικά καὶ οὐσιαστικά χαρακτηριστικὰ τῆς Λατρείας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

(α) Ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων

§1 Πρῶτο κείμενο παραθέτουμε τὴν προσευχή, ποὺ προηγήθηκε τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ματθία. Ὁ ἀπ. Πέτρος ὀμιλεῖ στὴ «σύναξη»²⁵⁸ τῶν «ἀδελφῶν»²⁵⁹, προτρέποντάς τους νὰ προσευχηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ ἐκείνου, ποὺ θὰ ἀνεπλήρωνε τὴ θέση τοῦ Ἰούδα. Ἡ συλλογικὴ προσευχὴ τῆς πρώτης αὐτῆς χριστιανικῆς κοινότητας ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο κείμενο αὐτόνομη- ἀπὸ τὰ ἐβραϊκὰ δεδομένα- χριστιανικῆς προσευχῆς:

²⁵⁷ Ἀντικείμενο μελέτης εἶναι μόνο τὰ κείμενα τῶν προσευχῶν. Οἱ ὕμνοι τῶν Παύλειων καὶ Ἰωάννειων γραφῶν θὰ παρουσιαστοῦν σὲ ἐπόμενη ἐνότητα.

²⁵⁸ Πρ. 1, 21.

²⁵⁹ Προφανῶς τῶν ὑπολοίπων ἀποστόλων, τῶν παρόντων ἐκ τοῦ εὐρύτερου κύκλου τῶν ἑβδομήκοντα, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν «ἀδελφῶν» τοῦ Κυρίου, ἴσως δὲ καὶ κάποιων ἄλλων μαθητῶν (οἱ Πρ. 1,15 ἀναφέρουν τὴν παρουσία 120 ἀτόμων).

Σὺ Κύριε καρδιογνώστα πάντων, ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα, λαβεῖν τὸν τόπον τῆς διακονίας ταύτης καὶ ἀποστολῆς ἀφ' ἧς παρέβη Ἰούδας πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον²⁶⁰.

Εἶναι προφανές ὅτι, ἡ προσευχή ἀπευθύνεται στὸ Θεὸ- Πατέρα (αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐξάγεται τόσο ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ὄρου «καρδιογνώστης»²⁶¹, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ὄρου «Κύριος»²⁶², ὁ ὁποῖος ὅταν ἀπευθύνεται στὸ Χριστό, συνοδεύεται διὰ τοῦ ὄρου «Ἰησοῦς»²⁶³) καὶ ἐκφράζει τὴ βαθύτατη εὐσέβεια πρὸς τὸ Θεὸ τῶν πρώτων Χριστιανῶν²⁶⁴. Γιὰ τὴν πρώτη ἀποστολικὴ Ἐκκλησία, ὁ Θεὸς- Πατέρας εἶναι πού ἐνεργεῖ τὸ ἔργο τῆς σωτηρίας διὰ τοῦ Υἱοῦ Του, ὅπως ὁ Ἴδιος ὁ Υἱὸς εἶχε διακηρύξει²⁶⁵.

Ἡ δομὴ τῆς προσευχῆς, ἐπομένως, θέτει τὰ θεμέλια γιὰ τὴ μετέπειτα λειτουργικὴ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας²⁶⁶, στὴν ὁποία δοξολογεῖται ὁ Θεός, ὡς σωτήρας τῶν ἀνθρώπων διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Υἱοῦ Του²⁶⁷. Ἄς ἐπισημανθεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι, ἡ προσευχὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐκλογή ἑνὸς νέου μέλους τῆς ομάδας τῶν Ἀποστόλων μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν προσευχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῶν δώδεκα Ἀποστόλων²⁶⁸. Ἄλλωστε καὶ στὴν παρούσα προσευχὴ ὁ Ἴδιος ὁ Κύριος ἐμφανίζεται παρὼν κατὰ τὴν ἐκλογή²⁶⁹.

§2 Ἐνα ἄλλο προσευχητικὸ κείμενο τῆς πρώτης Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων (δηλαδὴ μία συλλογικὴ προσευχή²⁷⁰) εἶναι ἡ προσευχὴ

²⁶⁰ Πρ. 1, 24-25.

²⁶¹ Ὁ Λουκᾶς χρησιμοποιεῖ τὸ συγκεκριμένο ὄρο καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν *Πράξεων* (15,8), καθὼς καὶ στὸ Εὐαγγελίό του, κατὰ τρόπο περιφραστικὸ (16,15). Περὶ τῆς παλαιοδιαθηκικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ὄρου, πρβλ. Ἱερ. 17, 10/ Ψαλμ. 7,10.

²⁶² Πρβλ. Πρ. 4, 29 (στὴν προσευχὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας πού θὰ παραθέσουμε στὴν ἀμέσως ἐπόμενη παράγραφο).

²⁶³ Πρβλ. Πρ. 7, 59. Ὁ ἱ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, πάντως, πιστεύει ὅτι ἡ συγκεκριμένη προσευχὴ ἀπευθύνεται στὸν Ἰησοῦ (*Θεολογικὸ ὑπόμνημα στὶς Πράξεις Ἀποστόλων*, Ἀθήνα 1992, σ. 64).

²⁶⁴ Πρβλ. J.D.G.DUNN, *The Acts of the Apostles*, Valley Forge (Pennsylvania), Trinity Press International, 1996, σ.21.

²⁶⁵ Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ τονίζει πολλαπλῶς ὁ ἴδιος ὁ Κύριος στὴν ὀνομαζόμενη «ἀρχιερατικὴ» προσευχὴ Του (Ἰω. 17, 1-26).

²⁶⁶ Ὁ F.F. BRUCE θεωρεῖ ὅτι ἡ προσευχὴ ἀποτελεῖ «λειτουργικὴ φόρμα» γιὰ τὴ μεταγενέστερη Λατρεία (*The book of the Acts*, Grand Rapids (Michigan), Eerdmans, 1980², σ. 51).

²⁶⁷ Ἡ μορφή αὐτὴ δοξολογίας ἔγινε Τριαδολογικὴ κατὰ τὸν 4ο αἰ., δηλαδὴ τὴν περίοδο τῶν μεγάλων χριστολογικῶν καὶ τριαδολογικῶν αἰρέσεων.

²⁶⁸ Βλ. F. ARRINGTON, *The Acts of the Apostles*, Peabody (Massachusetts), Hendrickson Publ., 1988, σ.16.

²⁶⁹ Βλ. Ι.ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία (ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων)*, Ἀθήνα 1969, σ. 174.

²⁷⁰ Προσευχῆθηκαν «ὁμοθυμαδόν», δηλαδὴ ὅλοι μαζί (Πρ. 4, 24). Περὶ τοῦ ὄρου καὶ τῆς σημασίας του γιὰ τὴ λειτουργικὴ σύναξη, βλ. A.G. MARTIMORT, *L'Eglise en prière*, t.IV, Paris,

δοξολογίας τῶν πιστῶν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀποστόλων (εἶχαν συλληφθεῖ καὶ ὁδηγηθεῖ στὸ Συνέδριο):

Δέσποτα, σὺ ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου στόματος Δαυὶδ παιδὸς σου εἰπὼν· ἵνα τι ἐφρύαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά; Παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ κυρίου καὶ κατὰ τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ. Συνήχθησαν γὰρ ἐπ' ἀληθείας ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπὶ τὸν ἅγιον παιδὰ σου Ἰησοῦν ὃν ἔχρισας, Ἡρώδης τε καὶ Πόντιος Πιλάτος σὺν ἔθνεσιν καὶ λαοῖς Ἰσραὴλ, ποιῆσαι ὅσα ἡ χεὶρ σου καὶ ἡ βουλή σου προώρισεν γενέσθαι. Καὶ τὰ νῦν, Κύριε, ἔπιδε ἐπὶ τὰς ἀπειλὰς αὐτῶν καὶ δὸς τοῖς δούλοις σου μετὰ παρρησίας πάσης λαλεῖν τὸν λόγον σου, ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σὲ εἰς ἴασις καὶ σημεῖα καὶ τέρατα γίνεσθαι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου παιδὸς σου Ἰησοῦ²⁷¹.

Τὰ παλαιδιαθηκικὰ στοιχεῖα τῆς προσευχῆς εἶναι ἐμφανῆ: ἡ ἀναφορὰ στὸ Θεὸ ὡς δημιουργὸ τῆς κτίσεως, ἡ παράθεση τοῦ Ψαλμ. 2, 1-2, ἐνῶ ἔχει διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἀποψη ὁμοιότητας τῆς εὐχῆς μὲ τὴν εὐχή τοῦ Ἐζεκία²⁷². Στὸ θέμα τῆς χρησιμοποίησεως παλαιδιαθηκικῶν στοιχείων θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη ὅτι τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἐνέπνευσε τὸν Προφητὰνακτα Δαυίδ²⁷³, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν

Desclée, 1983, σ. 180/ I. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεολογικὸ ὑπόμνημα στὶς Πράξεις Ἀποστόλων*, Ἀθήνα 1992, σ. 151. Ὁ ἱ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ πιστεύει ὅτι, τὸ ὁμοθυμαδὸν δὲν δηλώνει μόνο τὸ ὁμόψυχο τῶν πρώτων Χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ προσευχή αὐτὴ ἦταν γνωστὴ στὴν κοινότητα, τουλάχιστον στὰ βασικά της σημεῖα (ὅπ.π, σ.151). Σὲ ἄλλη μελέτη του τονίζει ὅτι τὸ Πρ. 4, 24-30 ἀποτελεῖ «αὐτούσιο λειτουργικὸ ὕμνο» [Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία (ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων), Ἀθήνα 1969, σ. 310].

²⁷¹ Πρ. 4, 24-30.

²⁷² Ἦσ. 37, 16-20. Βλ. A. HAMANN, *La Prière...*, σ. 173. Πρβλ. Καὶ τὴν ἀποψη τοῦ J.D.G. DUNN: «The opening of the prayer echoes a regular theme in Jewish confession and worship of the one God, creator of all» (*The Acts of the Apostles*, Valley Forge (Pennsylvania), Trinity Press International, 1996, σ.57).

²⁷³ Στὴν ἐν λόγῳ προσευχῇ ὁ Δαυὶδ καλεῖται «παῖς Θεοῦ» (πρβλ. Λκ. 1,69). Ἀλλὰ καὶ σὲ προσευχῆς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ὁ Δαυὶδ ἀποκαλεῖται κατὰ παρόμοιο τρόπο (βλ. τὶς παρατηρήσεις τῶν W.ZIMMERLI- J.JEREMIAS, *The Servant of God*, London 1965, σ. 50, σημ.184 περὶ τῆς 14^{ης} εὐλογίας τῶν γνωστῶν Shemôneh Esrêh, καθὼς καὶ τῆς εὐλογίας τοῦ δειπνοῦ chabûrah). Στὴν προσευχῇ, ὅμως, τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῶν Ἰεροσολύμων, παρὰλληλα μὲ τὸν Δαυὶδ καλεῖται «παῖς» καὶ ὁ Χριστός, χαρακτηρισμὸς μᾶλλον περιορισμένος στὴν Κ.Δ. (πρβλ. Πρ. 3,13· 26/ Μτ. 12,18) καὶ ὁ ὁποῖος ἔχει σχέση μὲ ἰουδαιοχριστιανικὸ περιβάλλον (J.E.MENARD, «Le titre *pâis Theou* dans les Actes», *Sacra Pagina*, Paris, Gembloux, 1959, σσ. 313-321). Ὑπάρχει, ὅμως, ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ὅτι, τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται ἀπὸ τὸν Δαυὶδ στὸ Χριστὸ ὡς «Χριστὸ τοῦ Θεοῦ» [Βλ. τὶς ἐπισημάνσεις τῶν C.F.D.MOULE («The Influence of Circumstances on the use of Christological Terms», *JTS* 10 (1959), σσ. 247-251.), S.S.SMALLEY, («The Christology of Acts», *ET* 73 (1962), σσ. 358-361.) καὶ E.LOEVESTAM (*Son and Saviour*, Lund 1961, σσ. 9-10).

ψαλμικῶν στίχων με βάση πρόσωπα και γεγονότα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυρίου²⁷⁴.

Μετά, ὅμως, ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ, ὅπου τὰ παλαιοδιαθηκικὰ στοιχεῖα σχολιάζονται με βάση τὴν ἐρμηνεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Μεσσία καὶ τῆς ἀποστολῆς του, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τμήμα τῆς αἰτήσεως (στ. 29-30). Στὴν προσευχή δὲν διατυπώνεται τὸ αἶτημα διφυλάξεως ἀπὸ τοὺς διώκτες, ἀλλὰ ἐνδυναμώσεως τῶν διωκομένων καὶ συνεχίσεως τοῦ ἔργου τους, δηλαδή τῆς διαδόσεως τοῦ «λόγου τοῦ Θεοῦ». Διὰ τῆς ἀναφορᾶς στοὺς συγκεκριμένους διώκτες, ἡ προσευχή ἐκφράζει τὴν πεποίθηση τῆς Ἐκκλησίας ὅτι οἱ διώξεις ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν ἀποτελοῦν προέκταση τῶν διώξεων τοῦ Κυρίου, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μετὰ τὴν προαναγγελία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἰδιο²⁷⁵.

Ἐπομένως, ἡ θεολογικὴ κατοχύρωση τοῦ αἰτήματος τῆς προσευχῆς πηγάζει ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῆς Κ.Δ.²⁷⁶, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσευχή τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Κυρίου στὴ Γεθσημανή, ὅπου τὸ αἶτημα ἐναποτίθεται στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ²⁷⁷. Τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου, ἄλλωστε, τίθεται ὡς πρότυπο τῆς πάσχουσας καὶ διωκομένης χριστιανικῆς κοινότητος τῶν Ἱεροσολύμων²⁷⁸.

Ἀπὸ τὴν ἴδια διδασκαλία πηγάζει καὶ τὸ αἶτημα νὰ «ἐκτείνει ὁ Θεὸς τὸ χερί Του», ὥστε «στὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ νὰ γίνουν θεραπείες καὶ θαυματουργικὲς ἀποδείξεις τῆς δυνάμεώς Του». Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ προσευχή ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐξαγγελία τοῦ Κυρίου- λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάληψή Του- περὶ τῶν «σημείων», τὰ ὁποῖα θὰ συνοδεύσουν τὸ ἔργο «τῶν πιστευόντων», ἐκείνων ποὺ θὰ διαδίδουν τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ «στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου»²⁷⁹. Εἶναι, μάλιστα, ἀξιοσημείωτο ὅτι, στὴν ἐξαγγελία αὐτὴ γίνεται λόγος περὶ θεραπειῶν ποὺ θὰ πραγματοποιήσουν «στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου» οἱ πιστεύοντες, «θέτοντας τὰ χέρια τους πάνω στοὺς ἀσθενεῖς». Ἡ προσευχή τῆς πρώτης Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων παραλλάσσει τὴν ἐξαγγελία τοῦ Κυρίου, παρακαλώντας τὸ Θεὸ νὰ

²⁷⁴ Ὡς «ἔθνη, λαοί, ἄρχοντες καὶ βασιλεῖς τῆς γῆς» ποὺ «συγκεντρώθηκαν» ἐναντίον τοῦ Μεσσία θεωροῦνται ὁ Ἡρώδης, ὁ Πόντιος Πιλάτος, καθὼς καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐθνικῶν καὶ Ἰουδαίων ποὺ ἀπέρριψαν τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ προσευχή, ὅμως, διακηρύσσει ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ διώξεις ἀπὸ πρόσωπα καὶ πλῆθη «εἶχαν ὀριστεῖ προηγουμένως νὰ γίνουν ἀπὸ τὴν δύναμη καὶ τὴν σοφία τοῦ Θεοῦ».

²⁷⁵ *Εἰ ἐμὲ ἐδίωξαν, καὶ ὑμᾶς διώξουσι* (Ἰω. 15, 20).

²⁷⁶ Ἡ προσφώνηση «Δέσποτα», ἄλλωστε, χρησιμοποιεῖται ὡς ἑναρξη καὶ ἄλλων προσευχῶν τῆς Κ.Δ. (Λκ. 2,29/ Ἀποκ. 6, 10).

²⁷⁷ Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ F. ARRINGTON, *The Acts of the Apostles*, Peabody (Massachusetts), Hendrickson Publ., 1988, σ.50.

²⁷⁸ Πρβλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία (ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων)*, Ἀθῆναι 1969, σ. 127.

²⁷⁹ Πρβλ. Μκ. 16, 17-18.

«ἐκτείνει» Ἐκεῖνος τὸ χέρι Του καὶ νὰ ἐνισχύσει τοὺς «πιστεύοντες» στὸν ἀγῶνα τῆς χριστιανικῆς μαρτυρίας ἐν μέσῳ τῶν διωκτῶν.

Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει γιὰ τὴν ἱστορία καὶ θεολογία τῆς χριστιανικῆς Λατρείας τὸ γεγονός ὅτι, σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες προσευχὲς τῆς Ἐκκλησίας (τῆς ὁποίας ἡ δομὴ δὲν δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπὸ ἀντίστοιχες τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας) εὐρίσκεται ἐνσωματωμένη ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας: ἡ ἐρμηνεία τῆς Π.Δ. περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μεσσία, καθὼς καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιτέλεση, ἄλλωστε, «σημείων καὶ τεράτων» στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα στοιχεῖα τῆς μεσσιανικῆς ἐποχῆς²⁸⁰.

Ἀποτελεῖ, ἐπομένως, ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι, μέσα ἀπὸ μία λειτουργικὴ προσευχή²⁸¹ (δοξολογία τοῦ Θεοῦ/ διατύπωση αἰτήματος) ἀποδεικνύεται ὁ βαθμὸς ἀφομοιώσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Πρόκειται περὶ κάποιων πρώτων μαρτυριῶν, οἱ ὁποῖες ἀργότερα θὰ πληθυνθοῦν, ὅτι ἡ λειτουργικὴ προσευχὴ ἀνακεφαλαιώνει τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας.

Μετὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς προσευχῆς, μαρτυρεῖται ὅτι ἐσαλεύθη ὁ τόπος ἐν ᾧ ἦσαν συνηγμένοι, καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐλάλουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ μετὰ παρρησίας (Πρ. 4, 31). Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ὑπενθυμίζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι, διὰ τῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐπισυμβαίνει ἡ παρουσία τοῦ Παρακλήτου²⁸². Ἡ προσευχὴ, ἐν προκειμένῳ, πιστοποιεῖ τὴ διαχρονικότητα τοῦ γεγονότος τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἐπαληθεύει τὴν ὑπόσχεση τοῦ Κυρίου περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παρακλήτου στὴν Ἐκκλησία.

(β) Ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ ἁπ. Παύλου

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὰ προσευχητικὰ κείμενα τοῦ Κυρίου καὶ τὴν περὶ προσευχῆς διδασκαλία του, τὸ θέμα τῆς προσευχῆς στὴν πρώτη Ἐκκλησία διαφωτίζεται μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ ἁπ. Παύλου. Οἱ ἐν λόγῳ μαρτυρίες δὲν εἶναι (πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων) εὐχολογιακὰ κείμενα, ὑπὸ τὴν ἔννοια ἑνὸς σταθεροῦ καὶ συγκεκριμένου κειμένου προσευχῆς. Ὅμως, ἀποκαλύπτουν ἐμμέσως τὸ περιεχόμενο

²⁸⁰ Πρβλ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Θεὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία (ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων)*, Ἀθῆναι 1969, σ. 127.

²⁸¹ «Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑφίσταται, ὅτι ἡ προσευχὴ Πρ. 4, 24-30 ἔχει λειτουργικὸν χαρακτήρα, ἐν αὐτῇ δὲ ἀναμειγνύεται προσευχὴ καὶ ὕμνος κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν πρότυπον» [πρβλ. Χ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Ἡ ἐνότης τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1974, σ. 445 (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 19)].

²⁸² Πρόκειται, κατ' οὐσίαν, περὶ τῆς ἀλήθειας πού εἶχε ἐξαγγεῖλει ὁ Κύριος ὅτι θὰ παρίσταται «ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται δύο ἢ τρεῖς συγκεντρωμένοι στὸ ὄνομά Του» (Μτ. 18, 20), ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ ἅγιο Πνεῦμα συνεχίζει τὴν παρουσία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίου στὴν Ἐκκλησία (Ιω. 14, 16 καὶ 26/ 15, 26).

κάποιων προσευχῶν τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ παρέχουν ἀφορμές γιὰ προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴ Λατρεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας²⁸³.

§1 Ἐνα πρῶτο ἐνδιαφέρον κείμενο εἶναι τὸ Α' Τιμ. 2, 1-6:

¹Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων ποιῆσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ²ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι. ³Τοῦτο καλὸν καὶ ἀποδεκτὸν ἐνώπιον τοῦ σωτήρος ἡμῶν Θεοῦ, ⁴ὅς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν. ⁵Εἷς γὰρ Θεός, εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριστὸς Ἰησοῦς, ⁶ὁ δὸς ἑαυτὸν ἀντίλυτρον ὑπὲρ πάντων, τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίαις.

Οἱ στ. 1-3 ἀποτελοῦν ἓνα πρῶτο κείμενο εὐχῆς, μὲ ἀφορμὴ τὸ ὅποιο μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἀκόλουθα:

(α) Καταγράφεται ποικιλία ὄρων σχετικῶν μὲ τὴν προσευχή. Ἡ «δέηση» εἶναι προφανῶς συλλογικὴ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας²⁸⁴, ἡ ὁποία περικλείει κάποιο αἶτημα πρὸς τὸ Θεό²⁸⁵. Δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε σταθερὸ κείμενο γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς προσευχῆς, διότι τὸ περιεχόμενο μιᾶς «δεήσεως» θὰ καθοριζόταν ἀπὸ τὶς τρέχουσες ἀνάγκες τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας²⁸⁶. Εἶναι πιθανὸ οἱ «δεήσεις» αὐτὲς νὰ ἦσαν ἐνσωματωμένες στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πιστῶν, διότι αὐτὴ ἦταν ἡ μοναδικὴ λειτουργικὴ σύναξη τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητος²⁸⁷.

²⁸³ Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν προσευχῶν τοῦ Ἰησοῦ, ἡ μελέτη δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἀπλὲς ἀναφορὲς περὶ προσευχῆς τοῦ ἀπ. Παύλου (δηλαδὴ μὲ τὶς μαρτυρίες ὅτι, ὁ ἀπόστολος προσευχήθηκε» σὲ κάποια περίσταση, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τῆς προσευχῆς αὐτῆς).

²⁸⁴ Ὁρθῶς ὁ W. HENDRIKSEN θεωρεῖ τὸ Α' Τιμ. 2, 1-6 ὡς «Directions with respect to Public Worship» (*New Testament Commentary, I-II Timothy and Titus*, Michigan, Baker Book House, 1957, σσ. 90έξ.).

²⁸⁵ Τὸ ρῆμα «δέομαι» σημαίνει «ἐκζητῶ» κάτι πού στεροῦμαι παρακαλῶ νὰ μοῦ δοθεῖ (Λ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον Ποιμαντικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθῆναι 1973², σ. 128). Ὅπως ἐπισημαίνει περὶ τοῦ συγκεκριμένου εἶδους τῆς προσευχῆς ὁ C. SPICQ, «c'est la prière dans une situation concrète sinon une nécessité pressante» (*Saint Paul-Les Épitres Pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ.53). Πρόκειται, ἐπομένως, περὶ διατυπώσεως αἰτημάτων γιὰ συγκεκριμένο σκοπὸ (βλ. W. HENDRIKSEN, *New Testament Commentary, I-II Timothy and Titus*, Michigan, Baker Book House, 1957, σ. 91). Ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο εἴτε ὑπὸ τὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ αἰτήματος (Φιλ. 1,4) εἴτε περὶ τῆς προσευχῆς ὑπὲρ τῶν μαθητῶν του (Ρωμ. 1, 10/ Α' Θεσ. 3, 10). Βλ. τὴν ἐπισήμανση τοῦ P. BEAUCHAMP ὅτι, «στὸν Παῦλο παρατηρεῖται μόνιμα ἡ παραδοσιακὴ ἰσορροπία μεταξὺ δεήσεως καὶ αἴνου» (πρβλ. *ΛΕΒ*, στ. 864).

²⁸⁶ Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι, τὸ «οὖν» (στ.1) ὑποδηλώνει ὅτι τὸ εἰσηγούμενο ἀπὸ τὸν Παῦλο θέμα ἦταν γνωστὸ στὸν παραλήπτη τῆς Ἐπιστολῆς καὶ ὅτι, ὁ ὅρος «πρῶτον» ἀποτυπώνει τὴ σημασία πού ἀποδίδεται στὴν προσευχὴ (βλ. C. SPICQ, *Saint Paul-Les Épitres Pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ.52).

²⁸⁷ Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δεήσεις συνδέονταν μὲ τὴ σύναξη τῆς κοινότητος πιστοποιεῖ καὶ ὁ στ. 8, τοῦ 2^{ου} κεφαλαίου, ὅπου ὁ Παῦλος προτρέπει «τοὺς ἄνδρες» νὰ προσεύχονται «ἐν

Ἡ «προσευχὴ» ἀποτελεῖ γενικὸ ὄρο πού παραπέμπει εἴτε στὴν ἀτομικὴ εἴτε στὴ συλλογικὴ καὶ περιλαμβάνει ὅλους τοὺς τύπους προσευχῆς²⁸⁸. Ἐφόσον στὴν παροῦσα μαρτυρία μνημονεύεται καὶ ἡ συλλογικὴ προσευχή, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ προσευχὴ ἀφορᾷ στὴν ἀτομικὴ. Ἡ «ἐντευξη» («παρακλήση») ἀναφέρεται, μᾶλλον, σὲ συλλογικὴ προσευχή διότι ὑποδηλώνει τὴ διατύπωση αἰτημάτων πρὸς τὸ Θεὸ διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Ἰησοῦ²⁸⁹. Ἡ «εὐχαριστία» εἶναι προφανῶς ἡ προσευχὴ ὑπὸ τὴ μορφή τῆς ἐβραϊκῆς Berakah (εὐχὴ εὐλογίας καὶ εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ²⁹⁰).

(β) Ἄν καὶ δὲν ἀναφέρεται τὸ ἀκριβὲς κείμενο τῆς προσευχῆς, φαίνεται ὅμως ὅτι περιελάμβανε τὸ αἶτημα «ὑπὲρ τῶν βασιλέων καὶ ἐκείνων πού εὐρίσκονται στὴν ἐξουσία», ὥστε οἱ Χριστιανοὶ νὰ «διάγουν ἡσυχὴ καὶ ἡρεμὴ ζωὴ μὲ εὐσέβεια καὶ σεμνότητα». Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, τὸ συγκεκριμένο αἶτημα εὐρίσκεται σχεδὸν αὐτούσιο στὴν εὐχὴ τῶν Διπτύχων τῶν Λειτουργιῶν τοῦ Β.Βασιλείου καὶ Ἰ.Χρυσοστόμου²⁹¹. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι κάποιο παρόμοιο κείμενο προσευχῆς εἶχε διασωθεῖ ἕως τὸν 4^ο αἰ., ἐποχὴ διαμορφώσεως ἐν λόγῳ Λειτουργιῶν²⁹².

Κατὰ τὴν ἐποχὴ, βεβαίως, συγγραφῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπ. Παύλου ἡ Θ.Εὐχαριστία δὲν εἶχε εὐχὲς Διπτύχων, ὥστε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο αἶτημα ἦταν ἐντεταγμένο σὲ εὐχὲς τῆς Λειτουργίας. Τὸ γεγονὸς, ὅμως, ὅτι διασώθηκε σὲ μεταγενέστερα εὐχαριστιακὰ κείμενα ὑποδηλώνει ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπιστολῆς θὰ ἦταν ἐντεταγμένο στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πιστῶν (ἔστω στὴν πρῶϊμη μορφή τὴν ὁποία εἶχε ἡ σύναξη αὐτῆ).

παντὶ τόπῳ». Ὁ Α.ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ θεωρεῖ ὅτι ὁ προσδιορισμὸς «ἐν παντὶ τόπῳ» παραπέμπει «στὸν τόπο προσευχῆς τῆς κοινότητος» (πρβλ. *Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον Ποιμαντικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Αποστόλου Παύλου*, Αθήναι 1973², σ. 152/ βλ. καὶ C. SPICQ, *Saint Paul-Les Épitres Pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ.64). Ὁ J.N.D. KELLY θεωρεῖ ὅτι, τὸ «ἐν παντὶ τόπῳ» σημαίνει «ὅπουδήποτε ἔχει διδαχθεῖ τὸ Εὐαγγέλιο» (*The Pastoral Epistles, I & II Timothy, Titus*, London, Black, 1986⁴, σ. 65).

²⁸⁸ Α. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον Ποιμαντικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Αποστόλου Παύλου*, Αθήναι 1973², σ. 128.

²⁸⁹ Περὶ τοῦ εἴδους αὐτοῦ τῆς προσευχῆς ὁ C. SPICQ σημειώνει: «c'est la requête que l'on adresse à une autorité supérieure, spécialement à un roi» (*Saint Paul-Les Épitres Pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ.53).

²⁹⁰ Πρβλ. Α' Κορ. 14,16/ Φιλιπ. 4,6/ Α' Θεσ. 3,9.

²⁹¹ *Μνήσθητι Κύριε τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πιστοτάτων ἡμῶν βασιλέων...ἵνα ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι* (Λειτουργία Μ.Βασιλείου, ἔκδ. Ἰ.Φουντούλη, *Κείμενα Λειτουργικῆς, τεύχος Α', Θεῖαι Λειτουργίαι*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 275)/ *Ἐπὲρ τῶν πιστοτάτων καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων...Δὸς αὐτοῖς, Κύριε, εἰρηνικὸν τὸ βασίλειον, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι* (Λειτουργία Ἰ.Χρυσοστόμου, ἔκδ. Ἰ.Φουντούλη, ὁ.π., σσ. 274-275).

²⁹² Βλ. Χ.Γ. Σούλτς, *Ἡ βυζαντινὴ Θεία Λειτουργία*, (μτφρ. Π.Δ.Τζέροπος), Αθήνα, Ακρίτας, 1998, σσ. 36έξ.

(γ) Ὁ στ. 3 ἀποτελεῖ (ἐκ πρώτης ἐκτιμήσεως) διαπίστωση τοῦ ἀποστόλου. Ὅμως, εἶναι πιθανόν νὰ ἀποδίδει μία ἀκόμα πτυχή τῆς ἐν λόγω προσευχῆς, δεδομένου ὅτι πολλές προσευχές τῶν πρώτων αἰώνων περιέχουν τὴ διαπίστωση (καὶ, συγχρόνως, τὴ βεβαιότητα) ὅτι ὁ Θεὸς θὰ εἰσακούσει τὰ αἰτήματά τους.

Οἱ στ. 4-6 θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἓνα κείμενο πρωτοχριστιανικοῦ ὕμνου, ἐὰν δὲν συνδέονταν μὲ τὴ συγκεκριμένη μαρτυρία περὶ τῆς προσευχῆς. Ὁ χαρακτήρας τῶν στίχων αὐτῶν εἶναι ὁμολογιακὸς καὶ δοξολογικὸς, ἀναφέρεται δὲ στὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

Παρόμοιου περιεχομένου εἶναι ἡ εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, ἡ ὁποία ἀρχίζει νὰ περιβάλλει κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τὸν πυρήνα τῆς Λειτουργίας. Ἡ διακήρυξη τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ, ἐμμέσως, ἡ δοξολόγησή Του γιὰ τὶς εὐεργεσίες αὐτὲς ἀποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παραπέμπουν σὲ εὐχαριστιακὴ σύναξη, τὴ μόνη σύναξη κατὰ τὴν ὁποία τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐλάμβαναν τὸ νόημά τους. Διότι, ἡ παράδοση ἀπὸ τὸν Κύριο τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ.Εὐχαριστίας ἐντασσόταν (τόσο σὲ συνειδήσεις τῶν πρώτων Χριστιανῶν, ὅσο καὶ στὰ πρῶτα εὐχαριστιακὰ κείμενα) στὸ γενικότερο σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

Συμπερασματικά, θεωροῦμε ὅτι στὸ Α' Τιμ. 2, 1-6 μαρτυρεῖται μία εὐχή, ἡ ὁποία συγκέντρωνε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν διαφορετικῶν μορφῶν προσευχῆς («δέηση, προσευχή, ἔντευξη, εὐχαριστία»), καὶ ἡ ὁποία ἴσχυε στὰ πλαίσια τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων. Μὲ δεδομένη τὴν πληροφορία ὅτι, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου διαβάζονταν κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς εὐχαριστιακῆς συνάξεως²⁹³, νομιμοποιεῖται ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐν λόγω μαρτυρία ἀποτελεῖ ὑπόδειξη τοῦ ἀποστόλου περὶ τοῦ τρόπου προσευχῆς· ὅτι εὐρίσκεται, δηλαδή, ἐντεταγμένη στὴ γενικότερη διδασκαλία ποὺ περιέχεται στὴν ἐπιστολή. Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται ἔγγύτερα ἢ μακρύτερα στὴν ὑπόθεση αὐτή, εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία τοῦ ἀπ. Παύλου παραπέμπει στὴ γέννηση τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία.

§2 Ἄλλου εἴδους κείμενα εὐχῶν ποὺ διασώζονται σὲ παύλειες ἐπιστολὲς εἶναι ὑπὸ μορφὴ «εὐλογιῶν» (τῶν ἐβραϊκῶν *berakoth*). Πρόκειται περὶ μικρῶν προσευχῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν διατηρηθεῖ ὡς μορφὴ προσευχῆς-προερχόμενες ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ λατρεία- σὲ χρῆση στὴν πρώτη

²⁹³ Βλ. Ο. CULLMANN, *Urchristentum und Gottesdienst*, Zürich 1950², σ.26. Πρὸς ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς θέσεως, ὁ H. LIETZMANN (*Messe und Herrenmahl...*, σ.237) ἀναφέρει τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἀσπασμῶν στὸ τέλος τῶν ἐπιστολῶν (πρβλ. κυρίως Α' Κορ. 16, 21ἔξ.). Ἴσως εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ διαπίστωση τοῦ Mgr. CASSIEN ὅτι, ἡ ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου ἀποτελοῦν κατὰ βάση κείμενα εὐχολογιακοῦ περιεχομένου [πρβλ. «La prière dans le Nouveau Testament», στὸ *La Prière des Heures*, Paris, Cerf, 1963, σ.31 (LO 35)].

Ἐκκλησία, ἔχοντας ὅμως διαφορετικὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἑβραϊκές. Μὲ αὐτὲς ὁ ἀπ. Παῦλος ἀρχίζει πολλὰς φορὰς τὶς ἐπιστολὰς του, ὡς προοίμιον εὐχαριστίας πρὸς τὸ Θεὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ καρποφορία τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ ἴδρυσεν²⁹⁴.

Παρόμοιες εὐχὲς εἶναι τὸ Χάρις δὲ τῷ Θεῷ ὅτι ἦτε δούλοι τῆς ἁμαρτίας ὑπηκούσατε δὲ ἐκ καρδίας εἰς ὃν παρεδόθητε τύπον διδαχῆς²⁹⁵, ἢ «εὐχαριστία» πρὸς τὸ Θεὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ προόδον τῶν Θεσσαλονικέων²⁹⁶, καθὼς καὶ ἡ «εὐλογία» τῷ δὲ βασιλεῖ τῶν αἰώνων, ἀφθάρτῳ, ἀοράτῳ, μόνῳ Θεῷ, τιμῇ καὶ δόξῃ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν²⁹⁷. Ἀξιοσημείωτη, ὅμως, εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἐφεσ. 1, 3-12, προσευχῆ ἢ ὁποῖα ἀρχίζει μὲ μία ἑβραϊκὴ εὐλογία καὶ ἐξελίσσεται σὲ μία πρωτοχριστιανικὴ εὐχὴ δοξολογίας πρὸς τὸ Θεὸ:

³Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατήρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ, ⁴καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς πρὸ καταβολῆς κόσμου εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καὶ ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ ἐν ἀγάπῃ, ⁵προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, ⁶εἰς ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ, ἧς ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς ἐν τῷ ἡγαπημένῳ. ⁷Ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, τὴν ἄφεσιν τῶν παραπτωμάτων, κατὰ τὸ πλῆθος τῆς χάριτος αὐτοῦ, ⁸ἧς ἐπερίσσευσεν εἰς ἡμᾶς, ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ φρονήσει, ⁹γνωρίσας ἡμῖν τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ ¹⁰εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. ¹¹Ἐν ᾧ καὶ ἐκληρώθημεν προορισθέντες κατὰ πρόθεσιν τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, ¹²εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς εἰς ἔπαινον δόξης αὐτοῦ τοὺς προηλπικότας ἐν τῷ Χριστῷ.

Ὁ στ. 3 εἶναι -ἀπὸ πλευρᾶς μορφολογικῆς- μία *berakah* μὲ χριστιανικὸ περιεχόμενον. Οἱ στ. 4-6 ἀποτελοῦν μία δοξολογία τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸ προαιώνιο σχέδιόν Του (ἀπὸ καταβολῆς κόσμου) γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου²⁹⁸, παρόμοια μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ δοξολογία στίς μεταγενέστερες εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς. Ἀπὸ τὸ στ.7 ἀρχίζει ἡ ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ

²⁹⁴ Πρβλ. Β.ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ὁ ὕμνος τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν ἐν Ἐφεσ. 1, 3-14», *ΕΕΘΣΑ* 14 (1963), σ.389.

²⁹⁵ Ρωμ. 6, 17.

²⁹⁶ Β'Ἐφ. 1,3.

²⁹⁷ Α'Τιμ. 1, 17. Στὴν *Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου*, ἢ ἀπόδοση τῆς «δόξας» ἀφορᾶ στὸ Χριστὸ καὶ ὄχι στὸ Θεὸ Πατέρα, ὅπως στίς Παύλειες δοξολογίες (Ἀπ. 1,6). Εἶναι πιθανὸν ἢ ἐξελιξῆ αὐτὴ ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται ἢ ἔννοια τῆς «δόξας» νὰ σχετίζεται μὲ μία ἀντίδραση τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα, κατὰ τὴν ὁποῖα ἀπονέμοταν σ'αὐτόν ἢ «ὑψίστη δόξα» (βλ. Α. DEISSMANN, *Licht vom osten*, Tübingen 1923, σσ. 286-287).

²⁹⁸ Πρβλ. Η. COPPIETERS, «La doxologie...», σ.75.

Χριστοῦ, μὲ κύριο ἄξονα τῆ σταυρική θυσία καὶ τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ γνώση τοῦ Θεοῦ. Τὸ τμήμα αὐτὸ παραπέμπει (ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο) στὴ διάρθρωση τῶν μεταγενέστερων εὐχῶν τῆς Ἀναφορᾶς, οἱ ὁποῖες διακρίνονται σὲ δύο ἀντίστοιχα τμήματα²⁹⁹.

Ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη μαρτυρία (Α' Τιμ. 2, 1-6), ἔτσι καὶ στὸ Ἐφεσ. 1, 3-12 τὰ δύο αὐτὰ θέματα –τὸ σχέδιο τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ ἡ πραγμάτωσή του ἐν Χριστῶ- παραμένουν κυρίαρχα. Διαπιστώνουμε τὴ διατήρηση τῆς ἐβραϊκῆς ἔννοιας τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν πρωτοχριστιανικὴ προσευχή³⁰⁰, ἀλλὰ καὶ τὴ σημαντικὴ χριστιανικὴ προσθήκη στὴν ἐβραϊκὴ δοξολογία. Ἐνόσω ἰσχύει ἡ διαπίστωση, πὺ ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ὅτι ἡ ἀνάγνωση τῶν Παύλειων ἐπιστολῶν γινόταν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν πιστῶν, δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ χαρακτηρίσουμε παρόμοιες εὐχὲς ὡς «εὐχολογιακὰ πρότερα» τῶν μεταγενέστερων εὐχαριστιακῶν κειμένων, κυρίως δὲ τῶν εὐχῶν τῆς Ἀναφορᾶς.

§3 Μία ἐνδιαφέρουσα μορφή προσευχῆς στὶς Παύλειες ἐπιστολὲς εἶναι οἱ σχετικὲς μὲ τὶς Ἐκκλησίαις πὺ ἴδρυσε ὁ ἀπόστολος. Τὰ κείμενα τῶν προσευχῶν αὐτῶν δὲν παρατίθενται αὐτούσια, πληροφοροῦμαστε ὅμως περὶ τοῦ περιεχομένου τους ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ ἰδίου τοῦ ἀποστόλου.

Ἔτσι, μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Παῦλος προσευχόταν γιὰ τοὺς Θεσσαλονικεῖς νυκτὸς καὶ ἡμέρας ὑπερεκπερισσοῦ..εἰς τὸ εἰδεῖν τὸ πρόσωπόν (τους) καὶ καταρτίσαι τὰ ὑστερήματα τῆς πίστεώς (τους)³⁰¹, γιὰ δὲ τοὺς Κολοσσαεῖς νὰ «πληρωθοῦν μὲ τὴν ἐπίγνωση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ» ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ συνέσει πνευματικῇ, περιπατῆσαι ἀξίως τοῦ Κυρίου εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν, ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ καρποφοροῦντες καὶ ἀξαναόμενοι τῇ ἐπίγνώσει τοῦ Θεοῦ, ἐν πάσῃ δυνάμει δυναμούμενοι κατὰ τὸ κράτος τῆς δόξης αὐτοῦ εἰς πᾶσαν ὑπομονὴν καὶ μακροθυμίαν ³⁰².

Ἡ προσευχὴ τοῦ ἀποστόλου γιὰ τοὺς Ἐφεσίους παραπέμπει σὲ ἓνα μεγαλύτερο κείμενο προσευχῆς, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει, μὲν, μὲ τὰ αἰτήματα ὑπὲρ τῶν νεοφωτίστων Χριστιανῶν, ἐξελίσσεται ὅμως δοξολογία γιὰ τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Θεοῦ:

¹⁶Ὁν παύομαι εὐχαριστῶν ὑπὲρ ὑμῶν μείαν ποιούμενος ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου, ¹⁷ἵνα ὁ Θεὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ πατὴρ τῆς δόξης, δώῃ ὑμῖν πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως ἐν ἐπίγνώσει αὐτοῦ,

²⁹⁹ Δηλαδή στὴ μεία τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ στὴν πραγματοποίησή τοῦ σχεδίου αὐτοῦ διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου.

³⁰⁰ Βλ. Ἰ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιπησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα*, Θεσσαλονίκη, Πουρναρᾶς, 1992, σ.77.

³⁰¹ Α' Ἐφ. 3, 10.

³⁰² Κολ. 1, 9-12. Μετὰ τὴν προσευχὴ αὐτὴ παρατίθεται δοξολογικὸς ὕμνος πρὸς τὸ Θεό, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἐπόμενη ἐνότητα.

¹⁸πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας εἰς τὸ εἰδέναι ὑμᾶς τίς ἐστὶν ἢ ἐλπὶς τῆς κλήσεως αὐτοῦ, τίς ὁ πλοῦτος τῆς δόξης τῆς κληρονομίας αὐτοῦ ἐν τοῖς ἁγίοις, ¹⁹καὶ τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς δυνάμεως αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ. ²⁰Ἦν ἐνήργησεν ἐν τῷ Χριστῷ ἐγείρας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, ²¹ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου, οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. ²²καὶ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ αὐτὸν ἔδωκεν κεφαλὴν αὐτοῦ, τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου (Ἐφεσ.1).

Ἡ προσευχὴ μὲ αἶτημα τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἐφέσου (στ. 16-19) συμπλέκεται μὲ τὴ δοξολογικὴ ἀναφορὰ στὸ Θεὸ γιὰ τὴ «δόξα», μὲ τὴν ὁποία περιέβαλε τὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. Ἐὰν ἐπιχειρούσαμε μὲ βάση τὴν παραπάνω μαρτυρία νὰ δημιουργήσουμε ἓνα κείμενο προσευχῆς, τὸ ὁποῖο νὰ περιέχει ὅλα τὰ μνημονευόμενα θέματα, εἶναι σίγουρο ὅτι θὰ πρόκειται περὶ μιᾶς προσευχῆς στὴν ὁποία προηγεῖται τὸ αἶτημα καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἔκφραση βεβαιότητος γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ αἰτήματος μέσα ἀπὸ τὴ δοξολογία τοῦ Σωτῆρα Θεοῦ. Μία παρόμοια δομὴ τῆς προσευχῆς ἐμφανίζεται διαδεδομένη σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, ὅταν πλέον οἱ προσευχῆς τῆς λατρείας (κυρίως τῆς Θεῆς Λειτουργίας) διαμορφώνονται γύρω ἀπὸ ἓνα ἄξονα αἰτημάτων καὶ καταλήγουν σὲ μία δοξολογία τοῦ Θεοῦ, ὡς ἔκφραση εὐχαριστίας γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματος³⁰³.

Σὲ μία ἄλλη προσευχὴ τοῦ ἀπ. Παύλου γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἐφέσου (3, 14-19, 21) ὑποδηλώνεται -σαφέστερα ἀπὸ τὴν προηγούμενη μαρτυρία- ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς προσευχητικοῦ κειμένου:

¹⁴Τούτου χάριν κάμπτω τὰ γόνατά μου πρὸς τὸν πατέρα, ¹⁵ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται, ¹⁶ἵνα δῶ ὑμῖν κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ δυνάμει κραταιωθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον, ¹⁷κατοικῆσαι τὸν Χριστὸν διὰ τῆς πίστεως ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, ἐν ἀγάπῃ ἐρριζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι, ¹⁸ἵνα ἐξισχύσητε καταλαβέσθαι σὺν πᾶσιν τοῖς ἁγίοις τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ ὕψος καὶ βάθος, ¹⁹γινῶναί τε τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, ἵνα πληρωθῆτε εἰς πᾶν τὸ πλήρωμα τοῦ Θεοῦ...²¹αὐτῷ ἢ δόξα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

³⁰³ Γι' αὐτὸ ὅλες οἱ εὐχῆς (ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ.) ὀλοκληρώνονται μὲ μία φράση ποὺ εἰσάγεται μὲ αἰτιολογικὸ σύνδεσμο («ὅτι», «γὰρ»), ὡς ἔκφραση ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸ Θεὸ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ αἰτήματος («σοῦ ζητοῦμε αὐτὸ Κύριε...διότι εἶσαι Σωτῆρας μας»- καὶ ἐπομένως μπορεῖς νὰ ἰκανοποιήσεις τὸ αἶτημά μας).

Τὰ αἰτήματα τῆς προσευχῆς τοῦ ἀποστόλου γιὰ τοὺς Ἐφεσίους ἀποκαλύπτουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πολὺ ἐνδιαφέρουσας θεολογίας, ἐνσωματωμένης στὴ χριστιανικὴ προσευχή. Στὴν παροῦσα περίπτωσις τὸ περιεχόμενον τῆς προσευχῆς εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς προηγούμενες, ὅπου ὑπῆρχε ἀναφορὰ στὸ σωτηριῶδες σχέδιον τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν κόσμον. Ἄν καὶ πρόκειται περὶ προσευχῆς εὐγνωμοσύνης³⁰⁴, κεντρικὸς θεματικὸς ἄξονας εἶναι ἡ γνώσις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία καταγράφεται ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ Πατέρα πρὸς τοὺς νεοφώτιστους Χριστιανούς. Ὁ στ. 21 ἀποτελεῖ ἕνα ἐνδιαφέροντα προσευχητικὸ ἐπίλογον, στὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς δοξάζεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Πρόκειται περὶ μιᾶς μορφῆς ἐπιλόγου προδρομικοῦ τῶν τριαδολογικῶν ἐπιλόγων (δοξολογία τῆς Ἁγίας Τριάδος), οἱ ὅποιοι καθιερώνονται σὶς προσευχὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας μετὰ τὴν ἀπειλητικὴ ἐμφάνισις τῶν αἰρέσεων τοῦ 4ου αἰ.

§4 Στὶς περὶ προσευχῆς μαρτυρίες τοῦ ἀπ. Παύλου θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ κάποιες δοξολογικὰς ἀναφωνήσεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἀποτελοῦν μὲν αὐτοτελεῖς προσευχὰς³⁰⁵, ἐφάνιζοντα ὅμως σὲ μεταγενέστερες προσευχὰς ὡς δοξολογικοὶ ἐπίλογοι³⁰⁶.

Παρόμοιες ἀναφωνήσεις εἶναι τὸ ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν³⁰⁷, τὸ ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης πληρῶσαι ὑμᾶς πάσης χαρᾶς καὶ εἰρήνης ἐν τῷ πιστεύειν, εἰς τὸ περισσεύειν ὑμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι ἐν δυνάμει Πνεύματος Ἁγίου³⁰⁸, τὸ ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης συντρίψει τὸν σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας ὑμῶν ἐν τάχει. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν³⁰⁹, τὸ εἴ τις οὐ φιλεῖ τὸν Κύριον, ἦτω ἀνάθεμα. Μαράνα θά. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ μεθ' ὑμῶν³¹⁰ καὶ τὸ χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ³¹¹.

Στὶς δοξολογικὰς αὐτὰς ἀναφωνήσεις διακρίνουμε ἕνα ἀπὸ τοὺς περὶ Θεοῦ ὄρους τῆς Π.Δ. («Θεὸς τῆς εἰρήνης»³¹²), διακρίνουμε ὅμως καὶ

³⁰⁴ Βλ. Ἰ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1992, σ. 145.

³⁰⁵ Ὁ J. MARTY τὶς ἀποκαλεῖ «δοξολογίαις ποὺ ἄπτονται τῆς ὁμολογίας πίστεως» («Études des textes...», σ.241).

³⁰⁶ Ὅπως σημειώνει ὁ Β. ΤΣΑΚΩΝΑΣ μὲ ἀφορμὴ μιᾶ ἀπὸ τὶς δοξολογικὰς ἀναφωνήσεις (τὸ Ρωμ. 1,7), «δὲν ἀποκλείεται ὁ χαιρετισμὸς αὐτὸς νὰ ἀποτελεῖ ἔκφρασις λειτουργικῆς χρήσεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας» (πρβλ. *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθῆναι, Συμμετρία, 1994, σ.55)

³⁰⁷ Β' Κορ. 13, 13.

³⁰⁸ Ρωμ. 15, 33.

³⁰⁹ Ρωμ. 16, 20.

³¹⁰ Α' Κορ. 16, 22-23.

³¹¹ Ρωμ. 1,7/ Α' Κορ. 1,3/ Β' Κορ. 1,2/ Γαλ. 1,3/ Ἐφεσ. 1,2/ Φιλιπ. 1,2,/ Κολ. 1,2/ Α' Θεσ. 1,1/ Β' Θεσ. 1,2/ Τίτ. 1,4/ Φιλημ. 3.

³¹² Πρβλ. Ἦσ. 9,5: Ἐγὼ γὰρ ἄξω εἰρήνην ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας.

στοιχεῖα καθαρῶς καινοδιαθηκικά, ὅπως ἡ τριαδολογική δοξολογία καὶ ἡ ἐσχατολογικὴ ἀναμονὴ τοῦ Κυρίου³¹³. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦνται σὲ μεταγενέστερες προσευχὲς εἴτε ὡς στοιχεῖα τῶν ἐπιλόγων, εἴτε καὶ ὡς στοιχεῖα τοῦ κυρίως τμήματος τῶν προσευχῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θεωροῦμε ὅτι, οἱ συγκεκριμένες δοξολογικὲς ἀναφωνήσεις ἀποτελοῦν μία πηγὴ προελεύσεως τοῦ περιεχομένου τῆς λειτουργικῆς προσευχῆς³¹⁴.

Γ. Οἱ ὕμνοι τῆς Καινῆς Διαθήκης

Ὁ ὕμνος ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν πρώτων Χριστιανῶν³¹⁵. Ὁ ἀπ. Παῦλος γράφει στοὺς Κολοσσαεῖς ὅτι ὁ ὕμνος ἦταν ἓνα μέσο «διδασκαλίας» καὶ «νουθεσίας» (3,16). Στὴν ἴδια μαρτυρία τονίζει ὅτι, οἱ ὕμνοι ἦσαν «ἄσματα ποὺ ἐμπνέει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα» καὶ τὰ ὁποῖα ἀπηύθυναν οἱ πιστοὶ πρὸς τὸ Θεὸ «ἀπὸ τὴν καρδιά τους». Ὁ Παῦλος ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀναφορὰ του στοὺς ὕμνους τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ὅταν προτρέπει τοὺς Ἐφεσίους νὰ ζοῦν λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ἄδοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ τῷ Κυρίῳ (5, 19).

Οἱ ὕμνοι τῆς Καινῆς Διαθήκης (κυρίως στίς παύλειες ἐπιστολὲς καὶ στὴν Ἀποκάλυψη) ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο ἐνδελεχοῦς μελέτης κατὰ πρῶτον μὲν τῶν εἰδικῶν περὶ τὴν Κ.Δ. ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν φιλολόγων περὶ τὰ κείμενα τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ, καθὼς καὶ τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν ὕμνολογία τῆς Ἐκκλησίας³¹⁶ καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν ὕμνολογία τοῦ Ναοῦ καὶ τῆς Συναγωγῆς³¹⁷.

³¹³ «Μαράνα θά»: περὶ τῆς ἐννοίας «μαρ» (Κύριος), βλ. Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα, Θεσσαλονίκη* 1992, σ.71. Ὅπως σημειώνει ὁ Σ. ΑΓΟΥΡΙΑΔΗΣ, «αὐτὴ ἡ φράση τίθεται διότι μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνάγνωσης τῆς ἐπιστολῆς ἄρχιζε ἡ τέλεση τοῦ Κυριακοῦ δείπνου. Γνωρίζοντας αὐτό, ὁ Παῦλος παρενέβαλε στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του κάποιες τελετουργικὲς ἐκφράσεις» (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ «Μαράνα θά»), πρβλ. *Ἀποστόλου Παύλου, Πρώτη πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1982, σ. 287 (*Ἑρμηνεία Καινῆς Διαθήκης* 7). Περὶ τῆς φράσεως αὐτῆς ὡς προσευχῆς τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, βλ. O.CULLMANN, *Early Christian Worship*, London 1953, σσ.13έξ./ W.KRAMER, *Christ, Lord, Son of God*, London 1966, σσ.99έξ./ S.SCHULZ, «Maranatha und Kyrios Jesus», *ZNW* 53 (1962), σσ. 125-144/ J.A.T.ROBINSON, «Traces of a liturgical Sequence in 1 Cor. 16: 20-24», *JTS* 4 (1953), σσ. 38-41/ C.F.MOULE, «A Reconsideration of the Context of Maranatha», *NTS* 6 (1959-60), σσ. 307-310.

³¹⁴ Βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τῶν σημείων ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας», *Πόνημα εὐγνωμον (τιμητικὸς τόμος Β.Βέλλα)*, ἐν Αθήναις 1969, σ. 277/ F. ΜΕΝÉΓΟΖ, *Le problème de la prière*, Paris 1925, σ. 281.

³¹⁵ Βλ. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, *Λειτουργικὲς σκηνὲς καὶ ὕμνοι...*, σ. 392.

³¹⁶ Ἡ εἰσαγωγικὴ βιβλιογραφία τῆς παρούσης παραγράφου εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὕμνογραφία, εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀείμνητος καθ. Β.Δεντάκης περιλαμβάνει τὰ κείμενα τῶν ὕμνων τῆς Κ.Δ. στὴν ἔκδοσι τῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας (βλ.

Θεωρήσαμε ὅτι, ἡ ἀναφορὰ στοὺς ὕμνους τῆς Κ.Δ. εἶναι ἐπιβεβλημένη σ' ἓνα ἐγχειρίδιο ἱστορίας καὶ θεολογίας τῆς Λατρείας, ὅχι ὡς ἀντικείμενο περαιτέρω ἔρευνας, ἀλλὰ ὡς θέμα πὺ ἀπτεται ἄμεσα τῆς Λατρείας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας³¹⁸. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν περὶ τοῦ ἐὰν οἱ συγκεκριμένοι ὕμνοι ἀποτελοῦν προσευχητικὰ κείμενα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας³¹⁹ (θέμα, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἢ νὰ ἀπορριφθεῖ τελεσίδικα), ἡ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερος γιὰ τοὺς ὕμνους αὐτοὺς, δεδομένης τῆς πενίας λειτουργικῶν κειμένων κατὰ τὸν 1^ο μ.Χ. αἰ.

(α) Ὁ χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Φιλιππησίους (2, 6-11)

Στὸ συγκεκριμένο κείμενο τὸ ποιητικὸ ὕφος καὶ ὁ ὕμνολογικὸς χαρακτήρας καθίστανται ἀντιληπτὰ ἀπὸ τὴν πρώτη, ἤδη, ἀνάγνωσι³²⁰. Ὁ ὕμνος τίθεται ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ στ. 5 (τοῦτο φρονεῖτε ἐν ὑμῖν ὃ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ) καὶ προβάλλει τὴν «κένωση τοῦ Χριστοῦ» ὡς ὑπόδειγμα ταπεινώσεως γιὰ τοὺς παραληπτές τῆς ἐπιστολῆς:

Ἔως ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων/ οὐχ ἄρπαγμὸν ἠγήσατο/ τὸ εἶναι ἴσα Θεῶ,/ ἄλλ' ἐαυτὸν ἐκένωσεν/ μορφὴν δούλου λαβὼν,/ ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος./ καὶ σχήματι ἐρέθεις ὡς ἄνθρωπος./ ἔταπεινώσεν ἐαυτὸν/ γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου,/ θανάτου δὲ σταυροῦ./ Ἐπεὶ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσεν/ καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα/ τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα,/ ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ/ πᾶν γόνυ κάμψῃ/ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων/ καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται ὅτι/ Κύριος Ἰησοῦ Χριστὸς/ εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς.

Βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία, τόμ. Τρίτος, τμῆμα δεῦτερον, ἐν Αθήναις 1983, σσ. 22-50).

³¹⁷ Βλ. κυρίως τὶς μελέτες τῶν G. LOHFNICK («Gab es im Gottesdienst der neutestamentlichen Gemeinden eine Anbetung Christi?», *BZ* 18 (1974), σσ. 161-179), I. ELBOGEN (*Der Jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Frankfurt 1931), καθὼς καὶ τοῦ M. HENGEL περὶ τῶν ὕμνων στὴν Κουμρανικὴ κοινότητα («Proseuche und Synagogue», *Tradition und Glaube, Festgabe K.G.Kuhn*, 1971, σσ. 137-184).

³¹⁸ Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός ὅτι, παρόμοια ἀναφορὰ (κατὰ τρόπο, ὅμως, ἐπιγραμματικὸ) γίνεται σὲ ὅλα τὰ ἕως τώρα ἀντίστοιχα ἐγχειρίδια Λειτουργικῆς (Δ.Μωραΐτου, Ε. Θεοδώρου, Ἰ.Φουντούλη).

³¹⁹ Ἴσως εἶναι ἐξαιρετικὰ αἰδιόδοξη ἢ ἀποψη τοῦ Π. ΚΡΗΣΤΟΥ ὅτι, οἱ ὕμνοι τῆς Κ.Δ. συντέθηκαν ἀπὸ τὴν πρώτη χριστιανικὴ Ἐκκλησία γιὰ λειτουργικὴ χρῆσι («Ἡ ὕμνογραφία...», σσ. 80-81, 106).

³²⁰ Βλ. Καραβιδόπουλου, «Ὁ χριστολογικὸς ὕμνος...», σ.266. Ἀκόμα καὶ ἡ διαίρεσι τῶν στίχων ὑποδηλώνει τὸν ποιητικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου.

Οί υποθέσεις περί τῆς προελεύσεως τοῦ ὕμνου εἶναι ποικίλες³²¹, ὅπως υπάρχουν υποστηρικτὲς τῆς συνθέσεώς του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀπ. Παῦλο³²². Δὲν ἔλλειψαν, πάντως, καὶ οἱ υποστηρικτὲς τῆς ἀπόψεως ὅτι, ὁ Παῦλος ἐπεξεργάστηκε κάποιο προϋπάρχον (στὸ πρόσφατο παρελθὸν) ὑλικό³²³, τὸ ὁποῖο προερχόταν ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξη³²⁴ ἢ ἀπὸ τὶς χριστολογικὲς ὁμολογίαι³²⁵ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας³²⁶. Εἶναι ἐμφανὴς ὁ διδακτικὸς χαρακτήρας τοῦ ὕμνου, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀνακεφαλαιώσεως τῆς παύλειας διδασκαλίας περὶ τῶν θεμάτων πού συνυφαίνονται μὲ τὴ σωτηρία³²⁷. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διεκδικήσουν τὴν ἔκφραση τῆς ἀλήθειας ἀπόψεις ὅτι ὁ ὕμνος δὲν ἀνήκει στὴ γραφίδα τοῦ Παύλου³²⁸ ἢ γράφηκε περὶ τὰ μέσα τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ Μαρκίωνα καὶ προστέθηκε στὴν Ἐπιστολή³²⁹.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Λατρείας ἐστιάζεται στὴν ἀντιστοιχία πού ἔχει ὁ ὕμνος αὐτὸς μὲ κάποιο τμῆμα τῆς (μεταγενέστερης) κεντρικῆς εὐχῆς τῆς Θείας Εὐχαριστίας: τὴν εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς³³⁰. Τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς περιλαμβάνει τὴ

³²¹ Διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι, ὁ ὕμνος προέρχεται ἀπὸ ἀντίστοιχο ἀραμαϊκὸ πού συνδεόταν μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία καὶ πού ὁ Παῦλος μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ (LOHMEYER, *Kyrios Jesus...*, σ.7), ἢ ἀπὸ τὶς ἰουδαιοχριστιανικὲς κοινότητες τῆς Συρίας (J. HERING, *Le Royaume de Dieu et sa venue*, Neuchâtel 1959, σ. 160) ἢ ἀπὸ κάποιον ἀντίστοιχο ἰουδαϊκὸ γνωστικίζοντα ὕμνο (P. BONNARD, *L'épître de St. Paul aux Philippiens*, Paris 1950, σ.49) ἢ ἀπὸ κάποιον ὕμνο ἑλληνιστικῆς προελεύσεως (E. KASEMANN, «Kritische Analyse von Phil. 2, 5-11», *ZTK* 5 (1950), σσ. 313έξ.). Ὅπως, ὅμως, κατέδειξε ὁ L. CERFAUX, οἱ παλαιοδιαθηκικὲς ρίζες τοῦ ὕμνου (κυρίως ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα) εἶναι σαφέστατες («L'hymne au Christ-Serviteur de Dieu», *Recueil Lucien Cerfaux...*, t.2, Gembloux, Duculot, 1954, σσ. 425-455).

³²² Βλ. L. CERFAUX, *Le christ dans la théologie de Saint Paul*, Paris 1951, σ.284/ O. CULLMANN, *Christologie du Nouveau Testament*, Neuchâtel 1958, σσ. 69, 155-156/ HARDER, *Paulus...*, σ.57.

³²³ Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος ἔρευνα τοῦ καθ. Γ.ΓΑΛΙΤΗ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ὕμνου μὲ τὸν Ψαλμ. 109 («Ὁ Χριστολογικὸς ὕμνος...»).

³²⁴ Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς συνοψίζει ὁ J. SCHMITT, *Jésus ressuscité dans la prédication apostolique*, Paris 1949, σσ. 95 καὶ 99.

³²⁵ Βλ. L.CERFAUX, *Christ in the Theology of Saint Paul*, Freiburg 1958, σσ. 369έξ./ V.H.NEUFELD, *The Earliest Christian Confessions*, Michigan 1963, σσ.42έξ., 69έξ.

³²⁶ Στὸ σημεῖο αὐτὸ καταχωρίζουμε καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Mgr.CASSIEN ὅτι ὁ Χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Φιλιππησίους συνδέεται μὲ τὸ Ρωμ. 8, 29-30 [«Le Fils et les fils, le Frère et les frères (une étude de Rom. 8, 29-30), *Παῦλος-Ἑλλάς-Οἰκουμένη* (ἓνα οἰκουμενικὸ συμπόσιο), Ἀθῆναι 1951, σσ. 35έξ.].

³²⁷ Προὔπαρξη, Θεότητα, σάρκωση, Σταυρὸς καὶ Ἀνάσταση, κένωση, λατρεία καὶ ὁμολογία πίστεως στὸ Χριστό, ὕψωση καὶ δόξα τοῦ Χριστοῦ (πρβλ. Β.ΤΣΑΚΩΝΑ, «Ὁ Χριστολογικὸς ὕμνος...», σ. 6).

³²⁸ Βλ. R.P.BEARE, *The Epistle to the Philippians*, ++, σ. 30, 78.

³²⁹ Αὐτὸ υποστηρίζει μὲ τὴ μελέτη του ὁ E.BARNIKOL, *Der marcionistische Ursprung des Mythos-Satzes Phil. 2, 6-7*, Kiel 1932.

³³⁰ Τὸ σύνολο τῶν εὐχῶν τῆς Ἀναφορᾶς στίς ποικίλες Λειτουργίες τῶν διαφορετικῶν λειτουργικῶν τύπων ἔχει καταχωριστεῖ στὸ ἔργο τῶν A. HÄNGGI- I. PAHL, *Prex Eucharistica (Textus e variis Liturgiis antiquioribus selecti)*, Fribourg (Suisse), Éditions Universitaires, 1968.

διήγηση για τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατ'εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ³³¹, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἐπικεντρώνεται στὸ Χριστὸ καὶ τὸ σωτηριῶδες ἔργο του, καταλήγοντας στὴ σύσταση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο. Ὁ χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸ δεύτερο αὐτὸ τμῆμα τῆς Ἀναφορᾶς. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ καθίσταται περισσότερο ἐμφανῆς στὴν Ἀναφορὰ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ.Βασιλείου:

Ὅς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεώς σου, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ρήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα σοὶ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ, ἀλλὰ Θεὸς ὢν προαιώνιος ἐπὶ τῆς γῆς ὠφθῆ καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη καὶ ἐκ παρθένου ἀγίας σαρκωθεὶς ἐκένωσεν ἑαυτὸν μορφὴν δούλου λαβὼν, σύμμορφος γενόμενος τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, ἵνα καὶ ἡμᾶς συμμόρφους ποιήσῃ τῆς εἰκόνας τῆς δόξης αὐτοῦ...καὶ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς³³².

Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὸ Φιλίπ. 2, 6-11 τόσο ὡς πρὸς τὶς ἐννοιες, ὅσο καὶ ὡς πρὸς κάποιους ὅρους· εἶναι, μᾶλλον, σίγουρο ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου τῆς Ἀναφορᾶς ἐγνώριζε τὸν παύλειο χριστολογικὸ ὕμνο³³³, τὸν ὁποῖο παραθέτει αὐτούσιο σὲ ἓνα, τουλάχιστον τμῆμα³³⁴. Δὲν θὰ συμφωνούσαμε μὲ τὴν ἀπολυτότητα τοῦ E. LOHMEYER ὅτι τὸ Φιλίπ. 2, 6-11 εἶναι τὸ ἀρχαιότερο κείμενο χριστιανικῆς Ἀναφορᾶς³³⁵, οὔτε μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ L. LIGIER ὅτι ὁ χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Φιλιππησίους πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ πασχάλια εὐλογία *Nishmat kol hay*, ἡ ὁποία (σύμφωνα μὲ τὸ LIGIER) ἀνεπέμφθη ἀπὸ τὸν Κύριο κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο³³⁶.

Θεωροῦμε σαφῆς ὅτι, ὁ συγκεκριμένος ὕμνος δὲν ἀναφέρεται σὲ ἀνθρώπινη ὑπαρξη πού παρέχει ἀποδείξεις τῆς θεότητάς της, ἀλλὰ σὲ θεϊκὴ ὑπαρξη πού παρέχει ἀποδείξεις τῆς ἀνθρωπότητάς της³³⁷. Ὁ διδακτικὸς του χαρακτήρας (ἢ ἀνακεφαλαίωση τῆς χριστολογίας τῆς

³³¹ Ὁ L. LIGIER πιστεύει ὅτι, τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς Ἀναφορᾶς εἶναι ἀντίστοιχο ἐνὸς ἀναμνητικοῦ τμήματος τῆς προσευχῆς κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Ἐξιλασμοῦ («Autour du sacrifice eucharistique. Anaphores orientales et anamnèse juive de Kippur», *NRT* 82 (1960), σσ. 40-48).

³³² A. HÄNGGI-I. PAHL, *Prex Eucharistica...*, σ.234.

³³³ Ὁ ὕμνος αὐτός, ἄλλωστε, καταδεικνύει τὸ βαθύτερο σύνδεσμο τῆς Λατρείας μὲ τὴ θεολογία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας (βλ. F.E.WARREN, *The Liturgy and Ritual of the ante-Nicene Church*, London 1912, σσ. 28-30/ C.F.MOULE, *Worship in the New Testament*, London 1961, σ.69, σημ.4).

³³⁴ Οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα σοὶ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ.

³³⁵ *Kyrios Jesus...*, σ.85.

³³⁶ «L'Hymne christologique...», σσ.2έξ.

³³⁷ Βλ. M. GOGUEL, «La relation du dernier repas de Jésus dans I Cor., 11, et la tradition historique chez l'apôtre Paul», *RHPR* 10 (1930), σ. 80.

πρώτης Ἐκκλησίας) δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωση νὰ ἦταν ἐντεταγμένος στὴ Λατρεία τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας³³⁸.

(β) Ὁ χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς (1, 12-20)

Ὁ συγκεκριμένος χριστολογικὸς ὕμνος ἀρχίζει μὲ εὐχαριστία τοῦ Θεοῦ-Πατέρα (στ. 12-13), γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἀναφορὰ στὸν Υἱό:

¹²Εὐχαριστοῦντες τῷ Πατρὶ τῷ ἰκανώσαντι ὑμᾶς εἰς τὴν μερίδα τοῦ κλήρου τῶν ἁγίων ἐν τῷ φωτὶ. ¹³ὅς ἐρύσατο ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐξουσίας τοῦ σκότους καὶ μετέστησεν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, ¹⁴ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν, τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν. ¹⁵ὅς ἐστὶν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως, ¹⁶ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὀρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα, εἴτε θρόνοι, εἴτε κυριότητες, εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι· τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἐκτισταί. ¹⁷Καὶ αὐτὸς ἐστὶν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν, ¹⁸καὶ αὐτὸς ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας· ὅς ἐστὶν ἀρχή, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων, ¹⁹ὅτι ἐν αὐτῷ εὐδόκησεν πᾶν τὸ πλήρωμα κατοικῆσαι ²⁰καὶ δι' αὐτοῦ ἀποκαταλλάξαι τὰ πάντα εἰς αὐτὸν, εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς εἴτε τὰ ἐν οὐρανοῖς.

Ἡ θέση τοῦ Υἱοῦ ὡς συνδημιουργοῦ τοῦ κόσμου μαζί μὲ τὸν Πατέρα εἶναι στοιχεῖο ἀξιοσημεῖωτο καὶ ἀξιολογήσιμο ἐνόψη τῆς παρακάτω συγκρίσεως τοῦ ὕμνου μὲ τὴ μεταγενέστερη παράδοση τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς³³⁹. Ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τὸ «βιβλικὸ λυρισμὸ»³⁴⁰, ὥστε νὰ δοξολογήσει τὸ Θεὸ γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς δημιουργίας. Κάποιοι ἐρμηνευτὲς ἐξαίρουν τὸ ρυθμικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ λειτουργικὸ ὕφος τοῦ ὕμνου, τονίζοντας ὅτι πρόκειται περὶ ὕμνου τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας, στὸν ὁποῖο περιγράφεται ἡ κοσμολογικὴ καὶ σωτηριολογικὴ ἀποστολὴ τοῦ Χριστοῦ³⁴¹.

Καὶ στὸν παρόντα χριστολογικὸ ὕμνο φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συναντῶνται στὶς μεταγενέστερες εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς³⁴². Τοῦτο ἀποδεικνύεται πρωτίστως ἀπὸ τμήματα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μ.Βασιλείου:

³³⁸ Αὐτὸ διατείνεται σχετικὰ μὲ ὅλους τοὺς ὕμνους τοῦ Παύλου ὁ Π.ΧΡΗΣΤΟΥ («Οἱ ὕμνοι...», σ.61).

³³⁹ Βλ. Τὶς παρατηρήσεις τοῦ E.NORDEN, *Agnostos Theos*, Leipzig 1923, σσ. 166-207.

³⁴⁰ Πρὸβλ. HARDER, *Paulus...*, σ.51.

³⁴¹ S.LYONNET, «L'hymne christologique...», σς. 93-100/ CH.MASSON, «L'hymne christologique...», σς. 138-142/ E.BAMMEL, «Versuch...», σσ. 88-95.

³⁴² Δὲν συμμεριζόμαστε τὴν ἀπόλυτη θέση τοῦ A. HAMMAN, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι, «la prière de Colossiens 1, 12-20 se développe selon le rythme que nous retrouverons plus tard dans les anaphores eucharistiques, soit qu'elle prolonge l'écho de la célébration, soit qu'elle lui imprime son empreinte, par la suite» (πρὸβλ. *La Prière*, I., Tournai, Desclée, 1959, 256).

Ὅτε δὲ ἦλθεν τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν ἐλάλησας ἡμῖν ἐν αὐτῷ τῷ Υἱῷ σου δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησας...ἔδωκεν ἑαυτὸν ἀντάλλαγμα τῷ θανάτῳ ἐν ᾧ κατειχόμεθα πεπραμένοι ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ κατελθὼν διὰ τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν ἄδην...ἐγένετο ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα αὐτὸς ἦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πρωτεύων...³⁴³.

Ἡ ἐπισημάνση τῆς Ἀναφορᾶς ὅτι «ὁ Υἱὸς ἐποίησε τοὺς αἰῶνες μὲ τὸν Πατέρα», ἀντιστοιχεῖ στὴν ἔννοια τῆς συνδημιουργίας Υἱοῦ καὶ Πατέρα, ὅπως ἐκφράζεται στὸ Κολ. 1, 16. Αὐτό, ὅμως, ποὺ θὰ πρέπει κυρίως νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ὅτι, ἡ φράση τῆς Ἀναφορᾶς «πρωτότοκος...πρωτεύων» προέρχεται αὐτούσια ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ Κολ. 1,18. Ἀλλὰ καὶ τὸ Κολ. 1, 20 περὶ «ἀποκαταλλαγῆς τῶν πάντων» διὰ τοῦ Σταυροῦ παραπέμπει στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς Ἀναφορᾶς, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ σταυρικός θάνατος τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ μας ἀπὸ τὴν ἁμαρτία.

Μία ἄλλη εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς, αὐτὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, περιέχει τμήμα τὸ ὁποῖο παραπέμπει στὸ χριστολογικὸ ὕμνο τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς:

Ὑστερον δὲ αὐτὸν τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν...ἐξαποστείλας εἰς τὸν κόσμον, ἵνα αὐτὸς ἐλθὼν τὴν σὴν ἀνανεώση καὶ ἀνεγείρῃ εἰκόνα³⁴⁴. Ἡ ἔννοια τοῦ Κολ. 1, 15 ὅτι, ὁ Χριστὸς εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου συνυφαίνεται μὲ τὴν ἔννοια τῶν ἀνθρώπων ὡς εἰκόνων τοῦ Θεοῦ (Ἀναφορὰ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου). Ὁ Χριστὸς, ὡς «εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ, «ἀνεγείρει» καὶ «ἀνανεώνει» τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος εἶναι πλασμένος «κατ'εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ. Διαπιστώνουμε, ἐπομένως, τὴ θεολογικὴ συγγένεια δύο κειμένων, τὰ ὁποῖα διαλαμβάνουν τὸ ἴδιο θέμα: τὸ σωτηριῶδες ἔργο τῆς Θείας Οἰκονομίας, τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ.

Ἀξιοσημεῖωτη, τέλος εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ E. KÄSEMANN, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ στ. 15-20 ἀποτελοῦν μία «πρωτοχριστιανικὴ λειτουργία Βαπτίσματος» («urchristliche Tauf liturgie») καὶ, μάλιστα, μία «βαπτισματικὴ ὁμολογία» («Taufhomologie»)³⁴⁵.

(γ) Οἱ χριστολογικοὶ ὕμνοι τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον (3,16) καὶ τῆς Α' Πέτρου (3, 18-19)

Ἀναφερόμαστε σὲ δύο κείμενα ὕμνων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἄμεση ἀντιστοιχίση μὲ κάποιες μεταγενέστερες εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς σὲ ἐπίπεδο φραστικῆς ταυτίσεως, ἔχουν ὅμως ἀντιστοιχίση σὲ ἐπίπεδο ἐνοιῶν. Οἱ

³⁴³ A. HANGGI- I.PÄHL, *Præx Eucharistica...*, σ.234.

³⁴⁴ A. HANGGI- I.PÄHL, *Præx Eucharistica...*, σ.246.

³⁴⁵ E. KÄSEMANN, «Eine urchristliche Tauf liturgie», *Festschrift für R.Bultmann*, Stuttgart 1949, σσ. 133έξ.

παράλληλες έννοιες εστιάζονται κυρίως στη μνεία της θυσίας του Κυρίου, θέμα κυρίαρχο στις μεταγενέστερες ευχαριστιακές εϋχές. Όμως, οι συγκεκριμένοι χριστολογικοί ύμνοι φαίνεται ότι δέν παραπέμπουν σε παλαιοχριστιανικά ευχαριστιακά κείμενα.

Ἡ Α' πρὸς Τιμόθεον 3,16 ἐπεξηγεῖ ποιὸ εἶναι «τὸ μεγάλο μυστήριον τῆς εὐσεβείας»: ἀφορᾷ στὸ Χριστό, ὅς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, ὤφθη ἀγγέλοις, ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν, ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ. Ὁ ἐν λόγῳ χριστολογικὸς ὕμνος εἶναι, προφανῶς, μία παλαιοχριστιανικὴ ὁμολογία πίστεως³⁴⁶, λογοτεχνικὰ ἀριστουργηματικὴ³⁴⁷, στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἓνα στοιχεῖο «θριάμβου» γιὰ τὸ σωτηριῶδες ἔργον τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον³⁴⁸. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, στὸ συγκεκριμένο ὕμνον σχηματίζονται δύο ομάδες ἐνοιῶν: ἡ «φάνερωση» τοῦ Χριστοῦ «ἐν σαρκί» συνδέεται μὲ τὸ κήρυγμα στὰ ἔθνη καὶ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ κηρύγματος ἀπὸ τὸν «κόσμον», ἐνῶ ἡ «δικαίωση ἐν πνεύματι» συνδέεται μὲ τὴ «φάνερωση» στοὺς ἀγγέλους καὶ τὴν Ἀνάληψιν «ἐν δόξει»³⁴⁹.

Στὴν Α' Πέτρου 3, 18-19 τὸ περιεχόμενο τοῦ χριστολογικοῦ ὕμνου ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς σταυρικῆς θυσίας: ¹⁸ Ὅτι καὶ Χριστὸς ἅπαξ ὑπὲρ ἁμαρτιῶν ἔπαθεν, / δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, / ἵνα ὑμᾶς προσαγάγῃ τῷ Θεῷ / θανατωθεὶς μὲν σαρκί / ζωποιοηθεὶς δὲ πνεύματι / ¹⁹ ἐν ᾧ καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν πορευθεὶς ἐκήρυξεν.

Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ Α' Πέτρου 3, 18-19 ἀποτελεῖ κείμενο ὁμολογίας πίστεως, ἴσως σὲ χρῆσιν κατὰ τὸ Βάπτισμα³⁵⁰. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ

³⁴⁶ Ὡς «λειτουργικὸ ὕμνον, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμολογία πίστεως» θεωρεῖ τὸ Α' Τιμ. 3, 16 ὁ C. SPICQ (*Saint Paul-Les Épîtres pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ. 108). Ὡς μία «ἀπλή ὁμολογία πίστεως» θεωρεῖ τὸν ὕμνον ὁ J. MARTY («Étude de textes...», σ. 369).

³⁴⁷ Λ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον Ποιμαντικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Αθήναι 1973², σ. 247.

³⁴⁸ Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ ὕμνου ἀπὸ τὸν P. DESCAMPS, *Les Justes et la justice dans les Évangiles et le christianisme primitif*, Louvain 1950, σσ. 84-89. Ὁ P. LEBRETON θεωρεῖ ὅτι, ἡ προσωδιακὴ σύνθεση τοῦ ὕμνου ὁμοιάζει μὲ τὴν 9^η Ὠδὴ Σολομώντος (ἔργου μεταγενεστέρου τῆς Α' Τιμ / βλ. P. LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité*, t.I, Paris 1925, σ.348).

³⁴⁹ Περισσότερα περὶ τοῦ συγκεκριμένου χιαστοῦ σχήματος βλ. W. HENDRIKSEN, *New Testament Commentary, I-II Timothy and Titus*, Michigan, Baker Book House, 1957, σ. 138.

³⁵⁰ Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ P. LUNDBERG (*La typologie baptismal dans l'ancienne Église*, Upral 1942, σσ. 98-106), ἐπιχειρηματολογώντας ὑπὲρ τῆς ἐνεργοποιήσεως τοῦ Πέτρου στὸ χῶρον τῆς βαπτισματικῆς κατηχήσεως καὶ θεολογίας (παρόμοια ἀποψη διατυπώνει καὶ ὁ C. BIGG, *A critical and Exegetical Commentary on the Epistles of St. Peter and St. Juda*, Edinburgh, Clarendon, 1946, σ. 149). Ὑπὲρ τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς, πάντως, συνηγοροῦν καὶ οἱ στ. 20-22, στοὺς ὁποῖους γίνεται λόγος περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς σωτηρίας «ὀκτῶ ψυχῶν» ποὺ «διασώθηκαν διὰ τοῦ ὕδατος», γεγονός πού προβάλλεται ὡς «ἀντίτυπον τῆς διὰ τοῦ Βαπτίσματος σωτηρίας» (βλ. Περισσότερα στὴ μελέτη τοῦ J. DANIELOU, *Sacramentum futuri*, Paris 1950, σσ. 55-68 / βλ. ἐπίσης, E.G. SELWYN, *The First Epistle of St. Peter*, London, Macmillan, 1949, σσ. 202-203). Ἡ συνάφεια τοῦ Βαπτίσματος μὲ τὴν Α' Πέτρου ἐνισχύεται καὶ μέσα

ένισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὴ «ζωοποίηση» τοῦ Κυρίου «ἀπὸ τὸ Πνεῦμα», ὀρολογία ἢ ὁποία παραπέμπει στὸ Βάπτισμα³⁵¹. Ἄν ἰσχύει ἡ διαπίστωση τοῦ Α. HAMMAN ὅτι, «ὁ Πέτρος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ γραμματεία»³⁵², τότε μπορούμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο χριστολογικῶν ὕμνων:

<p>Α' Πέτρου 3, 18, 22 Καὶ Χριστὸς ἄπαξ περὶ ἁμαρτιῶν... θανατωθεὶς μὲν σαρκί, ζωοποιηθεὶς δὲ πνεύματι... πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν ὑποταγέντων... ἀγγέλων</p>	<p>Α' Τιμ. 3, 16 Ὅς... ἐφανερώθη ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, ᾤφθη ἀγγέλοις... ἀνελήφθη ἐν δόξῃ</p>
--	--

Οἱ δύο συγκεκριμένοι χριστολογικοὶ ὕμνοι ἀποτελοῦν κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς βαπτισματικῆς κατηχήσεως τῆς Ἐκκλησίας: τὴν Ἀνάσταση, Ἀνάληψη καὶ ἐν δόξῃ ἐπάνοδο τοῦ Κυρίου στὴν «ἐκ δεξιῶν καθέδρα» τοῦ Θεοῦ-Πατέρα. Ὡς ἐκ τούτου, παραπέμπουν στὰ σχετικὰ μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ Βαπτίσματος καὶ τὴν κατὰ τὸ Βάπτισμα ὁμολογία πίστεως στὴν πρώτη Ἐκκλησία.

(δ) Ἀρχαῖοι βαπτισματικοὶ ὕμνοι; (Ἐφεσ. 4, 4-6/ 5,14// Β' Τιμ. 2, 11-13// Α' Πέτρου 2, 21-25/ 3, 18-22)

(I) Ἡ προσοχή μας ἐστιάζεται, τώρα, σὲ κάποιους ὕμνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν χριστολογικὸ χαρακτήρα, ὅμως ὑποδηλώνουν σχέση μὲ τὸ Βάπτισμα.

Στὸ 4^ο κεφάλαιο τῆς πρὸς Ἐφεσίους, ὁ ἀπ. Παῦλος ἀναφέρεται κατ' ἀρχὰς στὴν ἀνάγκη «ἐνότητος τοῦ πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης» (στ.3). Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μία θεολογικὴ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς ἐνότητος:

⁴Ἐν σώμα καὶ ἐν πνεῦμα, καθὼς καὶ ἐκλήθητε ἐν μιᾷ ἐλπίδι τῆς κλήσεως ὑμῶν. ⁵Εἷς Κύριος, μία πίστις, ἐν Βάπτισμα. ⁶Εἷς Θεὸς καὶ Πατὴρ πάντων, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν.

ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ F.L.CROSS (*I Peter. A Paschal Liturgy*, London 1954) ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ μαρτυρία πασχαλινῆς λειτουργικῆς συνάξεως (ἢ πασχάλια νύκτα ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν βαπτισματικὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν πρώτων αἰώνων).

³⁵¹ Βλ. C. SPICQ, *Les Épitres de Saint Pierre*, Paris, Gabalda, 1966, σ. 136.

³⁵² Α. HAMMAN, *La Prière...*, σ.240.

Είναι σαφές ότι, ο Παῦλος προβάλλει τὴν ἰδέα περὶ τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐνότητος τῶν πιστῶν³⁵³. Ἡ ἴδια θεολογικὴ διαδήλωση τῆς ἐνότητος καταγράφεται στὸ Α' Κορ. 8,6³⁵⁴, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ «διμερῆς ὁμολογία» πίσεως στὸ Θεὸ-Πατέρα καὶ στὸν Κύριο Ἰησοῦ³⁵⁵. Ἐπειδὴ ἡ ὁμολογία αὐτὴ συνοψίζει τὴ χριστιανικὴ πίστη, θεωροῦμε ὅτι ἦταν ὁμολογία γνωστὴ στὴν πρώτη χριστιανικὴ κοινότητα, ἐπομένως ἐντεταγμένη στὸ τελετουργικὸ τῆς.

Στὸ πρωτοχριστιανικὸ Βάπτισμα θεωροῦμε ὅτι παραπέμπει καὶ ὁ μικρὸς ὕμνος στὸ Ἐφεσ. 5, 14: *Ἐγειρε ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάσει σοι ὁ Χριστός*. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ συγκεκριμένος ὕμνος ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ μία πρόταση θεμελιώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι προέρχεται ἀπὸ μεγαλύτερο ψαλμὸ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, τὸν ὁποῖο συνέταξε κάποιος ἄγνωστος Χριστιανός³⁵⁶. Ὁ A.NOACK διευρύνει τὴ συγκεκριμένη ὑπόθεση, θεωρώντας ὅτι τὸ Ἐφεσ. 5,14 εἶναι ἀπόσπασμα πρωτοχριστιανικοῦ ὕμνου ποῦ ἴσως ψαλλόταν κατὰ τὸ Βάπτισμα³⁵⁷. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις κατέχουν μέρος τῆς ἀληθείας, διότι στὸν ὕμνο εἶναι σαφῆς ἡ βαπτισματικὴ ἔννοια τῆς «ἐγέρσεως ἀπὸ τὸν ὕπνο τῆς ἁμαρτίας», ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἀνάσταση. Πρόκειται, ἐπομένως, περὶ ὕμνου ὁ ὁποῖος προτρέπει πρὸς τὸ Βάπτισμα.

(II) Ὁ ἐπόμενος πιθανὸς βαπτισματικὸς ὕμνος³⁵⁸ ἐντάσσεται σ' ἓνα τμῆμα συμβουλῶν καὶ προτροπῶν τοῦ Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεο, στὴ δευτέρη πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴ (κεφ.2):

¹¹Πιστὸς ὁ λόγος· εἰ γὰρ συναπεθάνομεν, καὶ συζήσωμεν· ¹²Εἰ ὑπομένομεν, καὶ συμβασιλεύσομεν· εἰ ἀρνησόμεθα, κἀκεῖνος ἀρνήσεται ἡμᾶς· ¹³εἰ ἀπιστοῦμεν, ἐκεῖνος πιστὸς μένει, ἀρνήσασθαι γὰρ ἑαυτὸν οὐ δύναται.

Τὸ γεγονός ὅτι, μὲ τὸ «εἰ γὰρ» εἰσάγεται ἓνας λειτουργικὸς ὕμνος, ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴ ρυθμικὴ μορφή τῶν τεσσάρων μικρῶν φράσεων, στίς ὁποῖες ἐκτίθενται ἀνὰ δύο καὶ κατὰ τρόπο ἀντιθετικὸ οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ συγγραφέα. Ὁ C. SPICQ πιστεύει ὅτι ὁ ὕμνος προὔπηρχε τοῦ Παύλου

³⁵³ Βλ. ἰ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1992, σ.156.

³⁵⁴ Ἀλλ' ἡμῖν εἰς Θεὸς ὁ Πατήρ/ ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτὸν,/ καὶ εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός/ δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ.

³⁵⁵ Βλ. τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Ο. ΗΟFIUS, «"Εἰς Θεὸς- Εἰς Κύριος"». Δομὴ καὶ περιεχόμενον τῆς ὁμολογίας Α' Κορ. 8, 6», *Δ' Παύλεια, Ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ Ἑλλάδα* (Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου), Βέροια 1998, σ.108.

³⁵⁶ Αὐτὴ τὴν ἀποψη διατυπώνει ὁ Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ (*Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1992, σ.194).

³⁵⁷ Πρβλ. «Das Zitat im Eph. 5,14», *ST 5* (1952), σσ. 52-64.

³⁵⁸ Ὑπὲρ τοῦ βαπτισματικοῦ χαρακτήρα τοῦ ὕμνου ὑπεραμύνεται ὁ J.N.D. KELLY (*The Pastoral Epistles, I & II Timothy, Titus*, London, Black, 1986⁴, σσ. 179έξ.).

(τουλάχιστον ως προς τὸν πυρήνα του³⁵⁹) καὶ ὅτι ὁ ἀπόστολος προσέθεσε μόνο τὸν ἐπίλογο «ἀρνήσασθαι γὰρ ἑαυτὸν οὐ δύναται»³⁶⁰.

(III) Στὴ σειρά τῶν πιθανῶν βαπτισματικῶν ὕμνων συγκαταριθμοῦμε τὸ Α' Πέτρ. 2, 21-25³⁶¹. Μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ ὕμνου, ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιστολῆς ἀνακεφαλαιώνει τὸ «σταυρικό δρόμο», τὸν ὁποῖο πρόκειται νὰ πορευθεῖ ὁ πιστὸς μετὰ ἀπὸ τὸ Βάπτισμά του:

²¹Εἰς τοῦτο γὰρ ἐκλήθητε, / ὅτι καὶ Χριστὸς ἔπαθεν ὑπὲρ ὑμῶν / ὑμῖν ὑπολιμπάνων ὑπογραμμὸν / ἵνα ἐπακολουθήσητε τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ. / ²²Ὅς ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν / οὐδὲ εὐρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, / ²³ὅς λαιδωρούμενος οὐκ ἀντελοιδώρει, πάσχων οὐκ ἠπείλει, παρεδίδου δὲ τῷ κρίνοντι δικαίως. / ²⁴ὅς τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἀνήνεγκεν / ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ ἐπὶ ξύλον, / ἵνα ταῖς ἁμαρτίαις ἀπογενόμενοι / τῇ δικαιοσύνῃ ζήσωμεν, / οὐ τῷ μώλωπι ἰάθητε. ²⁵Ἦτε γὰρ ὡς πρόβατα πλανώμενοι, / ἀλλὰ ἐπιστράφητε νῦν ἐπὶ τὸν ποιμένα / καὶ ἐπίσκοπον τῶν ψυχῶν ὑμῶν.

Ἦδη ὁ στίχος 21 εἰσάγει στὸ «κάλεσμα» τοῦ Χριστιανοῦ, δηλαδή στὸ Βάπτισμα καὶ κορυφώνεται μὲ τὴ διαπίστωση- διακήρυξη τοῦ στ. 25 περὶ «ἐπιστροφῆς εἰς τὸν ποιμένα», ἔκφραση ποὺ παραπέμπει καὶ πάλι στὸ Βάπτισμα³⁶². Ὑποστηρίχθηκε ὅτι, ὁ συγκεκριμένος ὕμνος ἦταν σὲ χρήση στὴν πρώτη Ἐκκλησία καὶ προσαρμόστηκε κατάλληλα ἀπὸ τὸν Παῦλο γιὰ τὶς κατηχητικὲς ἀνάγκες τῆς ὁμιλίας του³⁶³. Ἐπομένως, δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ λειτουργικὴ προέλευση καὶ χρήση τοῦ ὕμνου³⁶⁴.

Ὁ συγκεκριμένος βαπτισματικὸς ὕμνος καταδεικνύει ὅτι, ἡ θεολογία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στὴ Λατρεία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό

³⁵⁹ Ὁ P. DORNIER θεωρεῖ ὅτι, ὁ πυρήνας τοῦ ὕμνου εἶναι οἱ στίχοι 11β-12^α (*Les Épitres Pastorales*, Paris, Gabalda, 1969, σ. 209).

³⁶⁰ Πρβλ. *Saint Paul-Les Épitres pastorales*, Paris, Gabalda, 1947, σ. 348.

³⁶¹ Ὁ H. PREISKER θεωρεῖ ὀλόκληρη τὴν Α' Πέτρου ὡς μία βαπτισματικὴ τελετὴ (*Die Katholischen Briefe*, Tübingen 1951³).

³⁶² Βλ. E.G. SELWYN, *The First Epistle of St. Peter*, London, Macmillan, 1949, σσ. 181-182.

³⁶³ Βλ. Β. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, *Πρώτη Ἐπιστολὴ Πέτρου*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1980, σ.271. Περὶ τῆς λειτουργικῆς διαστάσεως τῆς ἔννοια «ἐπιστροφή τῶν πλανωμένων», βλ. C. BIGG, *A critical and Exegetical Commentary on the Epistles of St. Peter and St. Juda*, Edinburgh, Clarck, 1946, σ. 149.

³⁶⁴ Μὲ σθένος καὶ ἐπιχειρήματα ὑπερασπίστηκε τὸ λειτουργικὸ χαρακτῆρα τοῦ ὕμνου οἱ M.E. BOISMARD [*Quatre hymnes baptismales dans la première Épître de Pierre*, Paris 1961, σσ. 111-113. (*Lectio Divina* 30)], H. WINDISCH [(*Die Katholischen Briefe*, Tübingen 1951, σσ. 49-82 (*Handbuch zum N.T.* 15)] καὶ F.L. CROSS (*I Peter: A Pascal Liturgy*, London 1954). Ἀλλὰ καὶ ὁ A.G. HAMMAN θεωρεῖ τὴν Α' Πέτρου ὡς μία ἀρχαία μυσταγωγικὴ βαπτισματικὴ Κατήχηση [*«Une homélie chrétienne: la première Épître de Pierre»*, BVC 31 (1960), σσ. 28-38].

του, ἐφόσον στή Λατρεία συγκροτεῖται ὁ θεσμός τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁶⁵.

(IV) Ἐνας ἀκόμα πιθανὸς βαπτισματικὸς ὕμνος τῆς πρώτης Ἐκκλησίας εἶναι τὸ Α' Πέτρο. 3, 18-22: ¹⁸Ὅτι καὶ Χριστὸς ἄπαξ περὶ ἁμαρτιῶν ἔπαθεν, δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, ἵνα ὑμᾶς προσαγάγῃ τῷ Θεῷ, θανατωθεὶς μὲν σαρκί, ζωοποιηθεὶς δὲ πνεύματι, ¹⁹ἐν ᾧ καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασι πορευθεὶς ἐκήρυξεν, ²⁰ἀπειθήσασιν ποτε ὅτε ἀπεδέχετο ἢ τοῦ Θεοῦ μακροθυμία ἐν ἡμέραις Νῶε κατασκευαζομένης κιβωτοῦ εἰς ἣν ὀλίγοι, τοῦτ' ἔστιν ὀκτῶ ψυχαί, διεσώθησαν δι' ὕδατος. ²¹Ὁ καὶ ὑμᾶς ἀντίτυπον νῦν σώζει βάπτισμα, οὐ σαρκὸς ἀπόθεσις ρύπου ἀλλὰ συνειδήσεως ἀγαθῆς, ἐπερώτημα εἰς Θεόν, δι' ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, ²²ὅς ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν ὑποταγέντων αὐτῷ ἀγγέλων καὶ ἐξουσιῶν καὶ δυνάμεων.

Τὸ κείμενο παραπέμπει σὲ λειτουργικὴ χρήση³⁶⁶: ἡ διάσωση τοῦ Νῶε καὶ τῶν οἰκείων του ὡς ἀντίτυπο τοῦ Βαπτίσματος καὶ ὁ «καθαρισμὸς τῆς συνειδήσεως ἀπὸ παντὸς ρύπου» ἀποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὅποια ὑπάρχουν συνήθως στὶς ἀρχαιότερες εὐχὲς τοῦ Βαπτίσματος. Ἐὰν πρόκειται περὶ ἑνὸς ἀρχαίου βαπτισματικοῦ ὕμνου, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ βαπτισματικὸ στοιχεῖο συνδυάζεται μὲ τὴ δοξολογία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ³⁶⁷.

(ε) Δοξολογικοὶ ὕμνοι πρὸς τὸ Θεὸ-Πατέρα (Ρωμ. 11, 33-36/ Α' Τιμ. 6, 15-16) καὶ πρὸς τὸν ἐν Τριαδικῷ Θεῷ (Ἐφεσ. 1, 3-14).

(I) Ὁ πρῶτος δοξολογικὸς ὕμνος πρὸς τὸ Θεὸ Πατέρα καταγράφεται στὸ Ρωμ. 11, 33-36:

³³Ὡ βάθος πλούτου/ καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ·/ ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ/ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ.//³⁴Τις γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου;/ ἢ τις σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο;///³⁵ἢ τις παρέδωκεν αὐτῷ,/ καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ//³⁶Ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα/ αὐτῷ ἢ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Ἡ ὅλη δομὴ τοῦ συγκεκριμένου ὕμνου παραπέμπει στοὺς Ψαλμοὺς τῆς Π.Δ.³⁶⁸. Τὸ περιεχόμενον δὲν ἀποκαλύπτει τὸ ἐὰν ὁ ὕμνος ἦταν

³⁶⁵ Πρὸβλ. Β. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, *Πρώτη Ἐπιστολὴ Πέτρου*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1980, σ.273.

³⁶⁶ Βλ. G.G. SELWYN, *The First Epistle of St. Peter*, London 1947³, σσ. 317έξ./ F.L. CROSS, *I Peter, a Pascal Liturgy*, London 1954, σσ. 12έξ.

³⁶⁷ ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, *Πρώτη Ἐπιστολὴ Πέτρου*, σ.334.

³⁶⁸ Ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Κ. BARTH ὅτι ἡ δοξολογικὴ κατακλείδα (στ.36) ὁμοιάζει μὲ μία ἔκφραση στὶς «*Meditationes*» τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου («ἐκ σοῦ πάντα, ἐν σοὶ πάντα, εἰς σὲ πάντα», IV, 23): πρὸβλ. *The Epistle to the Romans*, μτφρ. E.C. HOSKYN, London, Oxford University Press, 1933, σ. 423. Ἡ θέση αὕτη ἀντικρούστηκε ἀπὸ τὸν M.J. LAGRANGE μὲ τὴν

έντεταγμένος σὲ κάποια ἀκολουθία τῆς πρωτοχριστιανικῆς Λατρείας τὸ πιθανότερο, ὅμως, εἶναι νὰ ἐντάσσεται στὶς διάφορες δοξολογικὲς προσευχές, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονταν συλλογικὰ πρὸς τὸ Θεό. Ἡ δομὴ τοῦ ὕμνου, ἐπίσης, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πιθανὸν ἀποτελοῦσε δοξολογικὴ κατακλείδα μιᾶς μεγαλύτερης εὐχῆς.

(II) Στὸ Α' Τιμ. 6, 13έξ. γίνεται ἀναφορὰ στὸ Θεὸ-Πατέρα καὶ στὸν Υἱό. Ἀκολουθῶς, ὁ λόγος τοῦ Παύλου ἐπικεντρώνεται στὸ Θεὸ-Πατέρα καὶ, ἀναφερόμενος στὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου, προσθέτει: *15* Ἦν καιροῖς ἰδίους δείξει/ ὁ μακάριος καὶ ὁ μόνος δυνάστης,/ ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων/ καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων, // *16* ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν,/ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον,/ ὃν εἶδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων οὐδὲ ἰδεῖν δύναται./ ᾧ τιμὴ καὶ κράτος αἰώνιον, ἀμήν.

Καὶ ὁ ἐν λόγῳ ὕμνος παρουσιάζει ἀρκετὰ παλαιοδιαθηκικὰ στοιχεῖα καὶ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ὠραιότερες δοξολογίες τῆς Ἁγίας Γραφῆς³⁶⁹. Οἱ περὶ Θεοῦ ἐκφράσεις παραπέμπουν σὲ μία χριστιανικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἐβραϊκῶν εὐλογιῶν, στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῶν πρωτοχριστιανικῶν προσευχῶν. Τὸ ἀξιοσημείωτο, ὅμως, εἶναι ὅτι ἐκφράσεις καὶ ἔννοιες τοῦ συγκεκριμένου ὕμνου καταχωρίζονται σὲ μεταγενέστερα εὐχολογιακὰ καὶ ὕμνολογικὰ κείμενα.

(III) Ὁ ὕμνος στὸ Ἐφεσ. 1, 3-14 ἀρχίζει, μὲν, μὲ τὴν «εὐλογία» τοῦ Θεοῦ-Πατέρα, ἀλλὰ ἐξελίσσεται σὲ ὕμνο πρὸς τὸν Τριαδικὸ Θεό. Κεντρικὸ θέμα τοῦ ὕμνου εἶναι οἱ εὐεργεσίες τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μὲ κορύφωση τὸ ἔργο τῆς σωτηρίας ποὺ ἐπιτελέστηκε διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ποὺ συνεχίζεται νὰ ἐπιτελεῖται στὴν Ἐκκλησία διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁷⁰. Μέσα ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν ὕμνο καταδεικνύεται ἡ ἀλήθεια ὅτι, τὶς ἐν λόγῳ εὐεργεσίες παρέσχε ὁ Θεὸς-Πατέρας, διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Υἱοῦ Του καὶ διὰ τῆς ἐγγυητικῆς παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Οἱ κεντρικοὶ θεολογικοὶ ἄξονες τοῦ ὕμνου εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ «ἀνακεφαλαίωση» τῶν πάντων ἐν Χριστῷ. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸν ὕμνο ἐλλείπει ἡ μεθοδικὴ ἐκθεση τῶν ἀπόψεων³⁷¹, διαφαίνεται ὅμως μία προσπάθεια νὰ λειτουργήσῃ ἡ ροὴ τῶν σκέψεων ὡς ἐντονότερη

ἐπισημάνση ὅτι, ὁ συγκεκριμένος ὕμνος τοῦ Μ. Αὐρηλίου ἀναφέρεται μόνο στὴ φύση (*Saint Paul, Épitre aux Romains, Paris, Gabalda 1950, σ. 290*).

³⁶⁹ Πρβλ. W. HENDRIKSEN, *New Testament Commentary, I-II Timothy and Titus*, Michigan, Baker Book House, 1957, σσ. 206-207. Βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἄποψη τοῦ J.N.D. KELLY ὅτι, ὁ συγκεκριμένος ὕμνος «may well be a gem from the devotional treasury of the Hellenistic synagogue which converts had naturalised in the Christian Church» (*The Pastoral Epistles, I & II Timothy, Titus*, London, Black, 1986⁴, σ. 146).

³⁷⁰ Βλ. H.H. HALLEY, *Bible Handbook, an Abbreviated Bible Commentary*, Milwaukee, Wisconsin, 1965, σ. 507.

³⁷¹ Πρβλ. J.A. ROBINSON, *St. Paul's epistle to the Ephesians*, London 1903, σ. 19.

προτροπή πρὸς τοὺς ἀναγνώστες³⁷². Ἡ πιθανὴ διαίρεση τῶν στίχων ἐπιτελεῖται μὲ βάση τις δωρεές τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους πρὶν ἀπὸ τῆ Σάρκωση τοῦ Υἱοῦ (στ. 3-6), τις δωρεές διὰ τοῦ Κυρίου (στ. 7-10) καὶ τὰ προσδοκώμενα διὰ τῆς ἐγγυήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (στ. 11-14).

(στ) Ὑμνοι τῆς Ἀποκαλύψεως

Ἡ ἀναφορά μας στοὺς ὕμνους τῆς Καινῆς Διαθήκης ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ βιβλίου τῆς Κ.Δ. ἡ βιβλιογραφία εἶναι τεράστια, καθὼς καὶ ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία περὶ τῶν ὕμνων τῆς Ἀποκαλύψεως³⁷³. Στὶς μελέτες αὐτὲς ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τοῦ ἐὰν οἱ ὕμνοι τῆς Ἀποκαλύψεως προῦπήρχαν στὴ λατρεία τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας³⁷⁴ ἢ ἐὰν ἀποτελοῦν ποίημα τοῦ ἰδίου τοῦ Εὐαγγελιστῆ³⁷⁵ καὶ, ἐπομένως, ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας³⁷⁶. Στὸ ἀξιολογώτατο ὑπόμνημά του στὴν Ἀποκάλυψη, ὁ Π.Μπρατσιώτης τάσσειται ὑπὲρ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως, θεωρώντας τὴν ἐκεῖ περιγραφόμενη ἐπουράνιο λατρεία ὡς τύπο τῆς ἐπίγειας³⁷⁷.

Ἡ Ἀποκάλυψη, πάντως, ὡς «προφητεία» ἦταν προορισμένη νὰ ἀναγινώσκειται στὴ λατρευτικὴ σύναξη τῶν πρώτων Χριστιανῶν³⁷⁸. τὸ ἔργο τοῦτο εἶχε ἀναλάβει εἰδικὸς ἀναγνώστης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἀποκάλυψη (1,3)³⁷⁹. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ διαπίστωση, ὁ Ι.

³⁷² Βλ. Β.ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ὁ ὕμνος τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν ἐν Ἐφεσ. 1, 3-14», *ΕΕΘΣΑ* 14 (1963), σ.391.

³⁷³ Ἰδιαίτερος μνημονεύουμε τὴν ἐνδελεχὴ ἐπὶ τοῦ θέματος μελέτη τοῦ συναδέλφου καθ. π.Ι.Σκιαδαρέση (μνημονεύεται στὴ βιβλιογραφία).

³⁷⁴ Εἶναι πιθανὸ ἐὰν ἀναλογισθοῦμε ὅτι, ὁ Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τῆς πρὸ αὐτοῦ βιβλικῆς παραδόσεις, τόσο τῆς Π.Δ. ὅσο καὶ τῆς Κ.Δ., ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου (Nestle-Aland).

³⁷⁵ Βλ. Σ. ΔΕΣΠΟΤΗ, *Ἡ ἐπουράνιος λατρεία...*, σ.84.

³⁷⁶ Ν. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Ἡ Ἀποκάλυψις (Εἰσαγωγικά, Κείμενον, Παράλληλα χωρία, Ἑρμηνευτικὸν Λεξικόν, Λεξιλόγιον)*, Μυτιλήνη 1971, σσ. 69-79. Περὶ τοῦ ἐὰν ὁ Ἰωάννης ἐπηρέασθη ἢ ἐπηρέασε τὴ λατρεία τῆς ἐποχῆς του, βλ. καὶ Σ. ΑΓΟΥΡΙΑΔΗ, *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1994, σσ. 185-186.

³⁷⁷ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου*, Ἀθῆναι 1992 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1950), σσ. 52-54 καὶ 122.

³⁷⁸ Περὶ τοῦ λειτουργικοῦ χαρακτήρα τῆς Ἀποκαλύψεως, βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Φαινομενολογικὴ ἐξέτασις...», σ. 277.

³⁷⁹ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι, ἡ ἀνάγνωση τῆς Ἀποκαλύψεως γινόταν μὲ ἰδιαίτερη φωνητικὴ ἀπόδοση, ὥστε νὰ ἐκφράζεται τὸ δραματικὸ της περιεχόμενο (βλ. D.L. BARR, «The Apocalyp of John as an Oral Enactment», *Int* 40 (1986), σσ. 245-255).

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ υποστηρίζει ότι, τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως ἀντανακλᾷ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη³⁸⁰.

Πολλοὶ ἐρμηνευτὲς θεωροῦν ὅτι ὑπάρχει ἀναλογία ἢ καὶ ὁμοίότητα τῆς Λατρείας τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας μὲ ὁλόκληρη τὴν Ἀποκάλυψη ἢ μὲ ἐνότητες αὐτῆς³⁸¹. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ βασίζεται ἀφενὸς μὲν στὴ χρῆση τοῦ τρισάγιου ὕμνου καὶ τῶν ὑπολοίπων ὑμνητικῶν κειμένων, ἀφετέρου δὲ στὸ ἀνοιγμα τῶν σφραγίδων τοῦ βιβλίου, γεγονός τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὡς ὑπαινιγμὸς ἀναγνώσεως τῆς Π.Δ. στὴ Λατρεία³⁸².

Θεωρήσαμε ὅτι ἓνα ἐγχειρίδιο Λειτουργικῆς θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ στοὺς συγκεκριμένους ὕμνους, στηριζόμενο μὲν στὴ βασικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλικὴ βιβλιογραφία, προσπαθώντας δὲ νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς σχέσεως τῶν ὕμνων αὐτῶν μὲ τὴ λειτουργικὴ πράξη τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

(I) Στὸ τμήμα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Ἀποκ. 4,8β ἕως τὸ Ἀποκ. 5,14 ὑπάρχουν τεμάχια ὕμνων, τὰ ὁποῖα πιθανὸν ἀπαρτίζουν μία ἐνιαία ὕμνικὴ ἐνότητα³⁸³. Παραθέτουμε τὸ ὕμνικὸ αὐτὸ ὑλικό, μὲ τὴν ἔνδειξη τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν στίχων:

(Ἀποκ. 4,8β), Ἅγιος, ἄγιος, ἄγιος/Κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ/ ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος... (Ἀποκ. 4,11) ἄξιος εἶ, ὁ Κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν/ λαβεῖν τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν/ ὅτι σὺ ἔκτισας τὰ πάντα/ καὶ διὰ τὸ θέλημά σου ἦσαν καὶ ἐκτίσθησαν... (Ἀποκ.5,9β-10) ἄξιος εἶ λαβεῖν τὸ βιβλίον/ καὶ ἀνοῖξαι τὰς σφραγίδας αὐτοῦ/ ὅτι ἐσφάγης καὶ ἠγόρασας τῷ Θεῷ ἐν τῷ αἵματί σου/ ἐκ πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ λαοῦ καὶ ἔθνους/ καὶ ἐποίησας αὐτοὺς τῷ Θεῷ ἡμῶν/ βασιλείαν καὶ ἱερεῖς/ καὶ βασιλεύσουσιν ἐπὶ τῆς γῆς... (Ἀποκ.5,12) ἄξιόν ἐστιν τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον/ λαβεῖν τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον καὶ σοφίαν/ καὶ ἰσχὺν καὶ τιμὴν καὶ δόξαν καὶ εὐλογίαν... (Ἀποκ.5, 13β) τῷ καθημένῳ ἐπὶ τῷ θρόνῳ καὶ τῷ ἀρνίῳ/ ἡ εὐλογία καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος/ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ πρῶτος ὕμνος τοῦ Ἀποκ. 4, 8β-11, εἶναι «τρिसάγιος» καὶ ἀναπέμπεται ἀπὸ τὰ τέσσερα ζῶα, τὰ ὁποῖα (σύμφωνα μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰωάννη) εὐρίσκονται στὸν ἐσώτατο κύκλο³⁸⁴. Ὁ δεύτερος ὕμνος (5,9β-10) ἀναπέμπεται ἀπὸ τοὺς εἴκοσι τέσσερεις πρεσβυτέρους, οἱ ὁποῖοι

³⁸⁰ I. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Προφητῶν. Τὸ προφητικὸ χάρισμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν δύο πρώτων αἰώνων*, Ἀθήναι 1995, σ. 245.

³⁸¹ Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ τμήματα τῶν περισσοτέρων ὑπομνημάτων στὴν Ἀποκάλυψη.

³⁸² Μὲ βάση τὴ θέση ὅτι, τὰ κεφάλαια 4-5 τῆς Ἀποκαλύψεως ὑποδηλώνουν τὴν χρησιμοποίησιν παλαιδιαθηρικῶν ἀναγνωσμάτων στὴ Λατρεία, ὁ M.H. SHEPHERD ὑποστήριξε ὅτι ὁλόκληρη ἡ Ἀποκάλυψη ἀπηχεῖ τὴ Λειτουργία τοῦ Πάσχα (*The Pascal Liturgy...*, σσ. 87-89).

³⁸³ Πρβλ. I. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, *Λειτουργικὲς σκηνὲς καὶ ὕμνοι...*, σ.130, σημ.107.

³⁸⁴ Ἀποκ. 4, 6β/ 5, 6· 11/ 7, 11/ 14,3.

συγκροτοῦν τὸν ἀμέσως ἐπόμενο κύκλο. Ἡ εἰκόνα τῶν πρεσβυτέρων τονίζει τὸ λατρευτικὸ χαρακτήρα τῆς ὅλης παραστάσεως καὶ, παρ' ὅτι παραπέμπει σὲ λειτουργικὲς εἰκόνες τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, ἀπὸ τοὺς ὄρους καὶ τὶς ἔννοιες τοῦ ὕμνου διαπιστώνουμε τὴ χριστιανικὴ χροιά τῆς παραστάσεως. Ἡ ἀναφώνηση τῶν εἴκοσι τεσσάρων πρεσβυτέρων βρίσκεται σὲ ἀντιθετικὸ παραλληλισμὸ μὲ ἀνάλογες ἀναφωνήσεις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα³⁸⁵.

Οἱ βιβλικοὶ μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὴ συγκεκριμένη ὕμνικὴ ἐνότητα ὡς λειτουργικὸ ὕμνο³⁸⁶. Τὸ βασικὸ ὅμως θέμα τοῦ ὕμνου εἶναι τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ καὶ, κυρίως, ἡ περὶ θυσίας τοῦ Κυρίου ὀρολογία, ἡ ὁποία παραπέμπει στὴ Θεία Εὐχαριστία³⁸⁷. Ἡ προβολὴ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἱερωσύνης τῶν πιστῶν συνιστοῦν ἔννοιες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν Εὐχαριστία. Ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε, ἡ μνημονευόμενὴ «βασιλεία» δὲν εἶναι κοσμικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ συνδέεται μὲ τὸ μυστήριον τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, τὸ ὁποῖο τελεσιουργεῖται ἐντὸς τῆς Θ.Εὐχαριστίας³⁸⁸.

Κάποια σημεῖα τοῦ ὕμνου παραπέμπουν στὶς μεταγενέστερες εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας. Πρόκειται, κυρίως, περὶ τῆς προβολῆς τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου ὡς τοῦ σωτηριώδους ἔργου γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας τῆς Ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ τὸ κοινὸ στοιχεῖο τῆς μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία. Ἐπομένως, δὲν πρέπει νὰ ξενίζει ἡ πιθανὴ χρησιμοποίησις τοῦ συγκεκριμένου ὕμνου γιὰ τὴ διαμόρφωσις τῶν μεταγενέστερων εὐχαριστιακῶν εὐχῶν, ἀκόμα κι ἂν δὲν θὰ καταστεῖ ποτὲ δυνατὸν νὰ καταδειχθεῖ ἡ προέλευσις τῶν εὐχαριστιακῶν προσευχῶν ἀπὸ παρόμοια βιβλικά κείμενα. Ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ ἔγκριτὴ ἀπόψη τοῦ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ ὅτι, «ἀπὸ τοῦ χωρίου τούτου (σημ.: τοῦ τρισαγίου ὕμνου) ἐνεπνεύσθησαν ἢ τε ἀρχὴ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ διάφοροι ρήσεις εὐχῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας»³⁸⁹.

³⁸⁵ Σ. ΔΕΣΠΟΤΗ, *Ἡ ἐπουράνια Λατρεία...*, σ.σ114.

³⁸⁶ Βλ. τὶς ἀπόψεις τῶν R. DEICHGRÄBER (*Gotteshymnus und Christushymnus...*, σ.51) καὶ K.R.JÖRNS, (*Das hymnische Evangelium...*, σ.50). Ὁ L. MOWRY, ὅμως, ὑπεστήριξε ὅτι στὸ συγκεκριμένον ὕμνον ἀπηχεῖται ἡ Λατρεία τῶν πρώτων Χριστιανῶν, μάλιστα δὲ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Συναγωγῆς («Revelation 4-5...», σσ. 74-86). Τὴ διαφορὰ, ὅμως, τοῦ τρισαγίου ὕμνου στὸ Ἀποκ. 4, 8β μὲ τὸν τρισάγιον ὕμνον τοῦ Ἦσ. 6,3 (ὁ ὁποῖος ἦταν ἐντεταγμένος στὴ λατρεία τῆς Συναγωγῆς ὡς ἀνάγνωσμα) κατέδειξε ὁ R.H. CHARLES (*A critical and exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, Edinburgh, Clark, 1956², σ.127). Βλ. ἐπίσης, J. MARTY, «Étude des textes cultuels de prière contenus dans le Nouveau Testament», *RHPR* 9 (1929), σ. 239.

³⁸⁷ Ὁ M.H. SHEPERD θεωρεῖ ὅτι τὸ πλαίσιο τοῦ Ἀποκ. 5, 9β-13β εἶναι εὐχαριστιακὸ (πρβλ. *The Pascal Liturgy and the Apocalypse*, London/Richmond 1960, σσ. 88-89).

³⁸⁸ Πρβλ. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, *Λειτουργικὲς σκηνὲς καὶ ὕμνοι...*, σ. 153.

³⁸⁹ Πρβλ. *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου*, Ἀθῆναι 1992 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1950), σ.121.

(II) Ὁ ἐπόμενος ὕμνος πού ἐνδιαφέρει τὴ σπουδὴ τῆς χριστιανικῆς Λατρείας εὐρίσκεται στὸ 15^ο κεφάλαιο τῆς Ἀποκαλύψεως:

^{3β}Μεγάλα καὶ θαυμαστά τὰ ἔργα σου/ Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ-/ δίκαιαι καὶ ἀληθινοὶ αἱ ὁδοὶ σου,/ ὁ βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν-/ ⁴τίς οὐ μὴ φοβηθῆ, Κύριε,/ καὶ δοξάσει τὸ ὄνομά σου;/ Ὅτι μόνος ὁσῖος./ ὅτι πάντα τὰ ἔθνη ἤξουσιν/ καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιόν σου,/ ὅτι τὰ δικαιώματά σου ἐφανερώθησαν.

Ὁ συγκεκριμένος ὕμνος ἀναπέμπεται ἀπὸ τοὺς «νικητὲς» τοῦ «θηρίου» καὶ ἀποκαλεῖται ὡς «ὠδὴ τοῦ Μωϋσῆ», ἐπειδὴ προφανῶς συνδυάζεται μὲ τὴ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Οἱ χαρακτηρισμοὶ περὶ τοῦ Θεοῦ ἔχουν παλαιοδιαθηκικὴ προέλευση³⁹⁰, μὲ ἐξαίρεση τὸ χαρακτηρισμὸ «μόνος ἅγιος», τὸν ὁποῖο κάποιοι βιβλικοὶ ἔρευνητὲς θεωροῦν ὡς «τὸ χριστολογικὸ στίγμα» τοῦ ὕμνου³⁹¹.

Ἐπισημάνθηκε ὅτι, ὁ ἐν λόγῳ ὕμνος ἐμφανίζει κοινὰ στοιχεῖα μορφῆς καὶ περιεχομένου μὲ τὸ δοξολογικὸ ὕμνο τοῦ Ρωμ. 11, 33-36³⁹². Καὶ στοὺς δύο ὕμνους ὁ Θεὸς δοξάζεται γιὰ τὰ ἔργα του. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ὁ ὕμνος τοῦ Ρωμ. 11, 33-36 προσεγγίζει περισσότερο σὲ ἀντίστοιχα παλαιοδιαθηκικὰ δεδομένα, ἐνῶ στὸ Ἀποκ. 15, 3β-4 ὑπάρχει τόσο ἡ χριστολογία, ὅσο καὶ ἡ ἐσχατολογία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκφραση «βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν» προσεγγίζει ἔννοιολογικὰ τὴν ἔκφραση «ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων» στὸν ὕμνο τῆς Α' Τιμ. 6, 15³⁹³.

Ἡ χριστολογία τοῦ Ἀποκ. 15, 3β-4 καταδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὁ συγγραφέας προεκτείνει στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τὴ δοξολογία πρὸς τὸ Θεὸ Πατέρα³⁹⁴. Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἡ βιβλικὴ ἔρευνα ἔχει καταλήξει στὴ θέση ὅτι, ὁ ἐν λόγῳ ὕμνος «συνιστᾷ χριστολογικὸ ἄσμα, κύριο γνώρισμα τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ ἀπόδοση στὸ ἀρνίο-Χριστὸ παλαιοδιαθηκικῶν κατηγορουμένων τοῦ Θεοῦ»³⁹⁵. Εἶναι, ὅμως, γεγονὸς ὅτι ὁ συγκεκριμένος ὕμνος συνδυάζει τὴ δοξολογία τοῦ Πατέρα καὶ τοῦ Υἱοῦ, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν μεταγενέστερων προσευχῶν τῆς Λατρείας καὶ γιὰ τὴν ὅλη πορεία τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς πού ξεκίνησε ἀπὸ τὰ ἰουδαϊκὰ πρότυπα τῆς εὐχῆς μόνο στὸ Θεὸ Πατέρα καὶ κατέληξε στὶς προσευχὲς πρὸς τὸν Τριαδικὸ Θεό.

³⁹⁰ Ἡ ἑβραϊκὴ ἐπίδραση μαρτυρεῖται σὲ ὅλους τοὺς ὕμνους τῆς Ἀποκαλύψεως (βλ. κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὰ λειτουργικὰ...», σ. 587).

³⁹¹ E. LOHMAYER, *Die Offenbarung des Johannes*, Tübingen 1926, σ. 131/ κ. R. JÖRNS, *Die hymnische...*, σ. 129.

³⁹² Βλ. R. DEICHGRÄBER, *Gotteshymnus und Christushymnus...*, σ. 60.

³⁹³ Σὲ προηγούμενη παράγραφο καταδείξαμε τὴ φραστικὴ καὶ ἔννοιολογικὴ συγγένεια τοῦ «βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων» μὲ τὸ χερουβικὸ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Σαββάτου.

³⁹⁴ Πρβλ. Ι. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, *Λειτουργικὲς σκηνές...*, σ. 219.

³⁹⁵ O. HOFIUS, «Das Zeugnis der Johannesoffenbarung von der Gottheit Jesu Christi, Geschichte- Tradition- Reflexion», *Festschrift für Martin Hengel*, Tübingen 1996, σσ. 511-528.

(III) Ως δοξολογία ἀγγέλου πρὸς τὸ Θεὸ καταχωρίζεται στὸ 16^ο κεφάλαιο τῆς Ἀποκαλύψεως ὁ ἀκόλουθος ὕμνος:

^{5β} Δίκαιος εἶ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, ὁ ὄσιος/ ὅτι ταῦτα ἔκρινας,/ ὅτι αἷμα ἁγίων καὶ προφητῶν ἐξέχεαν/ καὶ αἷμα αὐτοῖς (δ)έδωκας πιεῖν,/ ἄξιοι εἰσιν.

Ὁ κεντρικὸς ἄξονας τοῦ ὕμνου εἶναι τὸ μαρτύριο, θέμα προσφιλὲς στὴν Ἀποκάλυψη³⁹⁶. Ως ὕμνος πρὸς τοὺς μάρτυρες, ὁ συγκεκριμένος δὲν φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε ἀντίστοιχους, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται μετὰ ἀπὸ τὸν 4^ο αἰ. Κατὰ τὴν περίοδο συγγραφῆς τῆς Ἀποκαλύψεως ἡ Ἐκκλησία ζοῦσε ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ μαρτυρίου. Ἡ ἐπισήμανση ὅτι ὅλες οἱ διώξεις ἐντάσσονται στὴν «κρίση» τοῦ Θεοῦ καὶ στὴ δικαιοσύνη του εἶναι ἓνα θέμα, τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται σὲ μεταγενέστερα ἐγκώμια ἁγίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προῆλθαν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ ὕμνοι πρὸς τοὺς μάρτυρες.

Στὸ συγκεκριμένο ὕμνο δοξάζεται ὁ Θεὸς ὡς Ἐκεῖνος πὺν ἐπιβράβευσε τοὺς μάρτυρες. Στὸ θέμα αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ πάλι παλαιοδιαθηκικὴ ἐπίδραση ἀπὸ κείμενα, στὰ ὁποῖα ὑμνεῖται ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ πὺν τιμώρησε τοὺς βασανιστὲς τοῦ λαοῦ Του, καθὼς καὶ ἡ ἀγάπη Του πρὸς τοὺς πιστοὺς, τοὺς ὁποῖους τελικὰ ἀντάμειψε³⁹⁷. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι στὸ συγκεκριμένο κείμενο δὲν ὑπεισέρχονται ξένες ἐπιδράσεις (ὅπως ὁ κίνδυνος νὰ λάβουν οἱ μάρτυρες χαρακτηριστικὰ ἡρώων καὶ ἡμιθέων), ἀλλὰ διατηρεῖται ἀλώβητος ὁ βιβλικὸς χαρακτήρας³⁹⁸.

Δ. Ἡ προσευχὴ ἐκτὸς τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τοῦ Βαπτίσματος

(α) Ἡ προσευχὴ τῆς Α' Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους (59.2-61.3)

Ὁ Κλήμης, Ἐπίσκοπος Ρώμης (†101 μ.Χ.) ἀπευθύνει ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου περὶ τὸ 95-96 μ.Χ. (κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοκρατορίας τοῦ Δομιτιανοῦ), ἐκφράζοντας τὶς θέσεις του περὶ τοῦ προβλήματος πὺν εἶχε δημιουργηθεῖ στὴ συγκεκριμένη Ἐκκλησία καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνση κάποιων πρεσβυτέρων ἀπὸ τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα χωρὶς συγκεκριμένη κατηγορία³⁹⁹.

³⁹⁶ Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς Δημήτριος (Τρακατέλης) γράφει ὅτι, στὴν Ἀποκάλυψη ὁ Ἰωάννης προβάλλει «ἓνα ὄραμα μάχης γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως» («Ἀποκάλυψη καὶ ἱερωσύνη. Ἐνα ὄραμα λατρείας καὶ νίκης», *Τιμητικὸ ἀφιέρωμα εἰς τὸν σεβ. Μητροπολίτην Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης Ἱεροθέον, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριακονταετοῦς ποιμαντορίου 1967-1997*, Ἀθήνα 1997, σ. 150).

³⁹⁷ Πρὸβλ. τὴν ᾠδὴ τῆς Μαριὰμ (Εξ. 15, 1-21), τὸ ἄσμα τῆς Δεββώρας (Κριτ. 5, 1-31) καὶ τοὺς Ψαλμοὺς 82, 104, 134, 135.

³⁹⁸ Βλ. κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὰ λειτουργικὰ...», σσ. 588-589.

³⁹⁹ Βλ. ὅλα τὰ σχετικὰ εἰσαγωγικὰ θέματα στὴν εἰσαγωγή τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν κ. ΜΠΟΝΗ (*Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Κορινθίους*, Ἀθήναι

Ἡ ἐκτενής προσευχή στὸ 59,2-61,3 τῆς Ἐπιστολῆς χαρακτηρίζεται ὡς προσευχή γενικοῦ περιεχομένου. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ καθ. κ. ΜΠΟΝΗΣ, «τὰ τμήματα τῆς ἐπιστολῆς ἐπιτρέπουν ἡμῖν σήμερον νὰ ριψώμεν ἐρευνητικὸν βλέμμα ἐπὶ εὐρέως πεδίου τῶν ἀρχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργίας καὶ εἰσάγουν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀναγνώρισιν σχέσεως καὶ συνδέσεως τῆς χριστιανικῆς πρὸς τὴν παλαιοδιαθηκικῆν-ιουδαϊκῆν λατρείαν»⁴⁰⁰. Ἀλλὰ καὶ ὁ J. MARTY, τονίζοντας τὴ σπουδαιότητα τῆς προσευχῆς, ἀναφέρει ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ «τὴν κορύφωσιν ὁλόκληρης τῆς ἐπιστολῆς»⁴⁰¹.

Ἐὰν ἐπιχειρήσουμε νὰ διακρίνουμε κάποιες θεματικὲς ἐνότητες στὴν ἐκτενὴ προσευχὴ τοῦ Κλήμεντος, διαμορφώνεται τὸ ἀκόλουθο σχεδιάγραμμα: 59,2: διατύπωση αἰτήματος/ 59,3: δοξολογία πρὸς τὸ Θεὸ (μὲ στοιχεῖα χριστολογικοῦ ὕμνου)/ 59,4: προσευχὴ γιὰ τοὺς ἔχοντες ἀνάγκη/ 60, 1-4: δοξολογία πρὸς τὸ Θεὸ- Προσευχὴ/ 61, 1-3: προσευχὴ ὑπὲρ τῶν βασιλέων.

(I) Ἡ δοξολογία πρὸς τὸ Θεὸ ἔχει σαφὴ παλαιοδιαθηκικὸ χαρακτήρα⁴⁰². Τὸ 59,2 εἰσάγει στὴν προσευχὴ, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ ὡς «ἐκτενὴ δέηση⁴⁰³ καὶ ἰκεσία», ζητώντας ἀπὸ τὸ Θεὸ «νὰ διαφυλάξει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκλεκτῶν ἄθραυστο διὰ τοῦ ἡγαπημένου Παιδὸς Του Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τοῦ Ὁποίου κάλεσε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ φῶς στὸ σκότος καὶ στὴν ἐπίγνωσιν τῆς δόξας τοῦ ὀνόματός Του»⁴⁰⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρεμβάλλεται ὁ χριστολογικὸς ὕμνος (59,3), μέσῳ τοῦ ὁποίου δοξολογεῖται ὁ Θεός. Ἀπευθυνόμενὴ ἢ προσευχὴ πρὸς τὸ Θεὸ, ἀναφέρεται στὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Ἰησοῦ:

...ἀνοιξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὑψιστον ἐν ὑψίστοις, ἅγιον ἐν ἀγίοις ἀναπαυόμενον· τὸν ταπεινοῦντα

1973, σσ. 29 ἔξ.) καθὼς καὶ στὴ μελέτη τοῦ β. ΦΕΙΔΑ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου κατὰ τὴν Ἀγνὴν Κλήμεντος*, Ἀθῆναι 1959. Περὶ τῆς δομῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς, βλ. καὶ J. MARTY, «Étude des textes cultuels...», σ. 90.

⁴⁰⁰ Πρὸβλ. κ. ΜΠΟΝΗΣ, ὁ.π., σ. 57. Τὸ σύνδεσμο τῆς προσευχῆς μὲ τὴν ἐβραϊκὴν προσευχὴν τῆς Συναγωγῆς τονίζει καὶ ὁ J. LEBRETON, «La Prière...», σ.8.

⁴⁰¹ Πρὸβλ. J. MARTY, «Études de textes cultuels...», σ. 91. Πρὸβλ. καὶ σ.93: «Mieux qu'aucun des textes cultuels conservés dans le Nouveau Testament, celui-ci nous permet de nous représenter les éléments essentiels des prières liturgiques vers la fin du premier siècle».

⁴⁰² Ὁ χαρακτήρας αὐτὸ εἶναι ἔντονος σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιστολή, κυρίως δὲ στὰ σχετικὰ μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία (κεφ. 38-44).

⁴⁰³ Ἡ ἔννοια τῆς ἐκτενοῦς προσευχῆς μαρτυρεῖται στὴν Π.Δ. (βλ. Ἰων. 3,8/ Δ'Μακ. 5,9/ Ἰουδ. 4,12), ἀπὸ ἐκεῖ δὲ υἱοθετήθηκε γιὰ τὴ χριστιανικὴ λατρεία. Ὁ ὅρος περιέχει τὴν ἔννοια τῆς πνευματικῆς ἀνατάσεως, ἢ ὁποία πρέπει νὰ συνοδεύει τὴν προσευχὴ (L. EISENHOFER, *Handbuch der Katholische Liturgik*, I, Freiburg 1932, σ.198 καὶ II, Freiburg 1933, σ.46). Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς «ἰκεσίας» καὶ τῆς υἱοθετήσεώς της στὴς μεταγενέστερες εὐχαριστιακὰς εὐχὰς, βλ. F.E.BRIGHTMAN, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, σ.373.

⁴⁰⁴ κ. ΜΠΟΝΗΣ, σ.206 (5-10).

ὑβριν ὑπερηφάνων, τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιῶντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινοῦντα, τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀποκτείνοντα καὶ ζῆν ποιῶντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ Θεὸν πάσης σαρκός· τὸν ἐπιβλέποντα ἐν τοῖς ἀβύσσοις, τὸν ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνευόντων βοηθόν, τὸν τῶν ἀπηλπισμένων σωτῆρα, τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον· τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλεξάμενον τοὺς ἀγαπῶντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἠγαπημένου παιδός σου, δι' οὗ ἐπαίδευσας, ἡγίασας, ἐτίμησας⁴⁰⁵.

Ὑπάρχουν ὅροι καὶ ἔννοιες ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη προσευχή, οἱ ὁποῖοι υἰοθετοῦνται σε μεταγενέστερες προσευχὲς τῆς Λατρείας. Πρόκειται, ὅμως, κυρίως περὶ παλαιοδιαθηκικῶν ὄρων⁴⁰⁶ καὶ, ἐπομένως, δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἐνσωματώθηκαν στὶς μεταγενέστερες προσευχὲς κατ' ἐπίδραση τῆς Α' Κλήμεντος ἢ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁴⁰⁷. Τὸ αἴτημα, ὅμως, εἰς τὸ γινώσκεις σε τὸν μόνον ὑψιστον... ἐδράζεται προφανῶς στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ, μάλιστα, σὲ ἀντίστοιχη διδασκαλία τοῦ Κυρίου ἐντὸς τῆς ἀρχιερατικῆς προσευχῆς του⁴⁰⁸.

(II) Ἀκολουθεῖ ἡ εὐχή γιὰ τοὺς ἔχοντες ἀνάγκη (59,4). Τμήματα τῆς εὐχῆς αὐτῆς καταχωρίζονται σὲ μεταγενέστερες εὐχὲς τῆς Θείας Λειτουργίας.

Εἶναι, ἐπομένως, σαφὲς ὅτι στὸ Α' Κλήμεντος 59,4 εὐρίσκονται κάποια στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τμήματα τῶν εὐχαριστιακῶν εὐχῶν, γεγονός που καταδεικνύει ὅτι ἡ συγκεκριμένη προσευχή βρισκόταν ἤδη σὲ χρῆση στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τέλους τοῦ 1^{ου} αἰ.

(III) Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ 60,1 συνιστᾷ δοξολογία τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου. Ἡ δοξολογία αὐτὴ περιέχει πολλὰ παλαιοδιαθηκικὰ στοιχεῖα καὶ ὁμοιάζει μὲ τὸ πρῶτο τμήμα τῆς κατὰ πολὺ μεταγενέστερης εὐχῆς τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ τῶν Θεοφανείων (ποίημα

⁴⁰⁵ Κ. ΜΠΟΝΗ, σ. 206(11)-208(24).

⁴⁰⁶ «Ἅγιον ἐν ἀγίοις ἀναπαυόμενον» (Ἡσ. 57, 15)/ «τὸν ταπεινοῦντα ὑβριν ὑπερηφάνων» (Ἡσ. 13, 11)/ «τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν» (Ψαλμ. 32, 10)/ «Τὸν ποιῶντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος» (Ἰώβ 5, 11)/ «τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα» (Α' Βασ. 2,7)/ «τὸν ἀποκτείνοντα καὶ ζῆν ποιῶντα» (Δευτ. 32,39/ Α' Βασ. 2,5/ Δ' Βασ. 5,7)/ «μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ Θεὸν πάσης σαρκός» (Ἀριθμ. 16,22· 27,16)/ «τὸν ἐπιβλέποντα ἐν τοῖς ἀβύσσοις» (Σοφ. Σιφ. 16, 18)/ «τὸν τῶν ἀπηλπισμένων σωτῆρα» (Ἰουδ. 9,11)/ «τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην» (Ἀμ. 4,13/ Ἰώβ 10,12)/ «τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ τῆς γῆς» (Γεν. 48, 16).

⁴⁰⁷ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ J. MARTY περὶ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ἀναφορῶν τοῦ συγκεκριμένου τμήματος τῆς προσευχῆς, «malgré l'abondance des citations, un souffle remarquable de ferveur règne d'un bout à l'autre de cette prière» (πρβλ. «Étude de textes culturels...», σ. 91).

⁴⁰⁸ Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ ἵνα γινώσκωσιν σὲ τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστὸν (Ἰω. 17,3).

Σοφρονίου Ἱεροσολύμων) *Μέγας εἶ Κύριε καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου...*⁴⁰⁹. Περὶ τὸ τέλος, ὅμως, τοῦ πρώτου στίχου καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸ δεύτερο στίχο καταχωρίζεται μία εὐχή ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν:

(60,1)...ἐλεῆμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα καὶ πλημμελείας. (60,2) Μὴ λογίση πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμόν τῆς σῆς ἀληθείας, καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὀσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καὶ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν⁴¹⁰.

Ἡ παραπάνω εὐχή ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν εἶναι, προφανῶς, μία συλλογικὴ προσευχὴ τῆς λατρεύουσας χριστιανικῆς κοινότητος. Τὸ κατ'ὀλίγα ἔτη μεταγενέστερο κείμενο τῆς *Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων* ἀναφέρει ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς Θείας Λειτουργίας οἱ πιστοὶ «προεξομολογοῦντο» τὰ παραπτώματά τους⁴¹¹. Εἶναι πιθανό, ἐπομένως, νὰ προβλεπόταν κάποια προσευχὴ ὑπὲρ τῶν μετανοούντων, ὅπως αὐτὴ ποὺ καταγράφεται στὴν Α' πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, 60, 1-2. Οἱ ρίζες, ἄλλωστε, τοῦ 60,2 (*καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμόν τῆς σῆς ἀληθείας*) εὐρίσκονται προφανῶς στὸ κατὰ Ἰωάννην καὶ στὸ αἴτημα τοῦ Κυρίου πρὸς τὸ Θεὸ Πατέρα νὰ «ἀγιάσει ἐν ἀληθείᾳ» τοὺς Μαθητὲς (Ἰω. 17, 17).

Μετά, ὅμως, ἀπὸ τὸ παρέμβλητο τμήμα τῆς προσευχῆς ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ἡ δοξολογικὴ προσευχὴ συνεχίζεται μὲ τὴ διατύπωση ἄλλων αἰτημάτων:

³Ναί, δέσποτα, ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ'ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ, εἰς τὸ σκεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρὶ σου τῇ κραταιᾷ καὶ ρυσθῆναι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας, τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ, καὶ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. ⁴Δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσιν τοῖς κατοικοῦσιν τὴν γῆν, καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὀσίως ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, ὑπηκόους γινομένους τῷ παντοκράτορι καὶ ἐνδόξῳ ὀνόματί σου, τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς⁴¹².

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα τῆς δοξολογικῆς προσευχῆς τοῦ 60^{ου} κεφαλαίου χαρακτηρίζεται περισσότερο ἀπὸ καινοδιαθηκικὰ καὶ ὀλιγότερο ἀπὸ παλαιοδιαθηκικὰ στοιχεῖα (ὅπως τὰ προηγούμενα τμήματα τῆς προσευχῆς). Αὐτό, κυρίως, διαφαίνεται στὸ αἴτημα τῆς προσευχῆς περὶ τῶν «μισούντων», στὸ ὁποῖο δὲν διακρίνουμε τίς παλαιοδιαθηκικὲς ἔννοιες τῆς «τιμωρίας τῶν μισούντων» ἀπὸ τὸ Θεό.

⁴⁰⁹ Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (ἐπιστάσις ἱερομ. Σπυρίδωνος Ζερβού), Αθήναι, Ἀστήρ, 1970 (ἐπανεκδόση τῆς ἐκδόσεως τῆς Βενετίας, 1862²), σ. 358.

⁴¹⁰ Κ. ΜΠΟΝΗ, σ.210 *8-14).

⁴¹¹ *Διδαχὴ* 14,1, ἔκδ. L.P. AUDET, *La Didaché, Instruction des Apôtres*, Paris, Gabalda, 1958, σ. 240(7-8).

⁴¹² Κ. ΜΠΟΝΗ, σσ. 210(14)- 212(23).

Καινοδιαθηκικό, επίσης, θα πρέπει να χαρακτηριστεί και τὸ αἶτημα περὶ «παροχῆς ὁμόνοιας καὶ εἰρήνης» σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς γῆς, αἶτημα τὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτει τὴν παγκοσμιότητα τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου, σὲ ἀντίθεση μὲ τις ἑβραϊκὲς ἀπόψεις περὶ «περιουσίῳ λαοῦ», στὸν ὁποῖο ἀποκλειστικῶς ἀπευθύνεται ὁ Θεός. Ἀλλὰ καὶ τὸ 60,4 περὶ «ἐπικλήσεως τοῦ Θεοῦ» ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ συνδέεται μὲ τὸ Α' Τιμ. 2, 7 (ὅπου ὁ Παῦλος φέρεται ὡς «διδάσκαλος τῶν ἔθνῶν» ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ).

Στὸ 60,4, ὅμως, ὑποδηλώνεται ὁ ἰουδαιοχριστιανικὸς χαρακτήρας τῆς προσευχῆς: γίνεται ἀναφορὰ στοὺς «πατέρες», οἱ ὁποῖοι «ἐπικαλέστηκαν» τὸ Θεὸ «μὲ ὀσιότητα», μέσα «στὴν πίστη καὶ τὴν ἀλήθεια». Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ ἀποκαλύπτει καὶ τὴν ἰουδαιοχριστιανικὴ προέλευση τῆς εὐχῆς, παρότι πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ λειτουργικὴ χρήση στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Τὸ γεγονὸς ὅτι, ὁ Κλήμης Ρώμης ἀπευθυνόμενος στὴν Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου ἀναφέρεται στοὺς «πατέρες» τοῦ ἑβραϊκοῦ ἔθνους δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, διότι φαίνεται ὅτι στὴν Κόρινθο ὑπῆρχε ἰουδαιοχριστιανικὴ κοινότητα, ὅπως συμπεραίνουμε καὶ ἀπὸ ἀντίστοιχη ἀναφορὰ τοῦ ἀπ. Παύλου στὴν Α' πρὸς Κορινθίους (10,1). Μία παρόμοια κοινότητα μποροῦσε νὰ προσευχηθεῖ μὲ τὴν εὐχὴ τῆς ἐπιστολῆς Κλήμεντος 60,4 χωρὶς ἐρωτηματικὰ περὶ τοῦ ποιοῖ ἦσαν οἱ «πατέρες».

(IV) Στὸ 61, 1-3 παρατίθεται εὐχὴ «ὑπὲρ τῶν «βασιλέων»:

¹Σὺ, Δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγῆτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μηδὲν ἐναντιουμένους τῷ θελήματί σου· οἷς δὸς, Κύριε, υἱείαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ διέπειν τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκόπτως. ² Σὺ γὰρ, Δέσποτα, ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰῶνων δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σὺ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλήν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραῦτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἴλεώ σου τυγχάνωσιν. ³ Ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοὶ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν⁴¹³.

Τὸ βασικὸ αἶτημα τῆς εὐχῆς διατυπώνεται γύρω ἀπὸ τοὺς «βασιλεῖς». Στὸ 60,4 πὺν προηγεῖται γίνεται ἀναφορὰ στοὺς «ἄρχοντες καὶ ἡγουμένους», ἀναφορὰ ἣ ὁποία ἐπεξηγεῖ τὸ περὶ «βασιλέων» τοῦ 61,1. Ἡ προσευχὴ, ἐπομένως, ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Θεὸ ὑπὲρ τῶν εὐρισκομένων

⁴¹³ Κ. ΜΠΟΝΗ,, σ. 214 (1-18).

στήν ἐξουσία. Παρόμοιο αἴτημα διατυπώνεται στή μεταγενέστερη εὐχή τῶν Διπτύχων τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ.Βασιλείου⁴¹⁴.

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα εἶναι σχετικὸ μὲ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία συνεγράφει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος. Διότι, οἱ «ἄρχοντες» καὶ οἱ «ἡγεμόνες» τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς εἶναι, προφανῶς, οἱ κρατοῦντες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή οἱ διῶκτες τῶν Χριστιανῶν⁴¹⁵. Ἡ προσευχὴ ἀποτυπώνει σχεδὸν ὀλοκληρωμένη τὴ διδασκαλία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας περὶ τῶν σχέσεων μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία: οἱ Χριστιανοὶ «ὑποτάσσονται» στήν ἐξουσία γιὰ νὰ μὴν «ἐναντιωθοῦν στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ», ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει παραχωρήσει τὴν ἐξουσία στοὺς ἄρχοντες, «μὲ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ἀνεκδιήγητο κράτος τῆς δυνάμεώς Του». Μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο αἰτιολογεῖται τὸ αἴτημα γιὰ «ὑγεία, εἰρήνη, ὁμόνοια καὶ σταθερότητα» τῶν ἀρχόντων καὶ τῆς ἐξουσίας τους.

Τὰ ὑπὲρ τῶν κρατούντων αἰτήματα ὀλοκληρώνονται μὲ τὴν παράκληση πρὸς τὸ Θεὸ νὰ «κατευθύνει τὴ θέληση» τῶν ἀρχόντων «πρὸς κάθε καλὸ καὶ εὐάρεστο» ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὥστε μὲ τὸ «νὰ ἀσκοῦν μὲ εἰρήνη καὶ πραότητα» τὴν ἐξουσία τους, νὰ λάβουν «τὴ συμπάθεια» τοῦ Θεοῦ. Εἶναι σαφὲς ὅτι, ὅλα τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἐδράζονται πάνω στήν ἀλήθεια ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει παραχωρήσει τὴν ἐξουσία στοὺς ἄρχοντες καὶ προϋποθέτουν νὰ ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς κρατοῦντες.

Ἡ μεγάλη προσευχὴ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ παραπάνω κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴν ἀπάντηση τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν κατηγορία τῶν διωκτῶν ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀποτελοῦν τὰ φθοροποιὰ στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι, στήν ἴδια τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, δηλαδή στὸ κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Χριστιανοὶ διαδήλωναν τὶς θέσεις τους ἀπέναντι στήν κρατικὴ ἐξουσία μέσα ἀπὸ παρόμοια αἰτήματα προσευχῶν πρὸς τὸ Θεὸ γιὰ τοὺς κρατοῦντες. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμα πτυχή τῆς ἀξίας πὺν ἐμπερικλείεται στή μεγάλη προσευχὴ τῆς ἐπιστολῆς.

⁴¹⁴ Μνήσθητι, Κύριε, τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πιστοτάτων ἡμῶν βασιλέων, οὓς ἐδικαίωσας βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς· ὄπλω ἀληθείας, ὄπλω εὐδοκίας στεφάνωσον αὐτούς...χάρισαι αὐτοῖς βαθεῖαν καὶ ἀναφαίρετον εἰρήνην· λάλησον εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν ἀγαθὰ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας σου καὶ παντός τοῦ λαοῦ σου, ἵνα ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἤρεμον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι (A.HÄNGGI-I.PAHL, *Prex Eucharistica...*, σσ. 328-240).

⁴¹⁵ Περὶ τῆς συναφείας τοῦ αἰτήματος ὑπὲρ τῶν ἀρχόντων μὲ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία τοῦ διωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ, βλ. J. MARTY, «Étude de textes culturels...», σ. 93.